

חיה גרץ רן. "חלוצות" 2001. שמן על בד. X2260 ס"מ

מגדר | כתב עת אקדמי רב תחומי למגדר ופמיניזם גיליון רביעי | דצמבר 2015

אילנה רוזן | מנעי קולך - קריאה ספרותית-תרבותית בזיכרונות רחל מכבי

תקציר

בין כותבי הסיפורת האישית-תיעודית, הכוללת אוטוביוגרפיות וספרי זיכרונות (memoirs), מקרב יוצאי מצרים בישראל, בולטת רחל מכבי (מרי לואיז גרין, 1915-2003). מסוף שנות השישים ועד ראשית שנות התשעים פרסמה מכבי חמישה ספרים אישיים-תיעודיים על תקופות שונות בחייה, בהם פרשה את תולדותיה ועולמה כילידת אלכסנדריה שבמצרים, מתיישבת חלוצה בשרון, אשת ארגון ההגנה, עובדת הסוכנות היהודית, קצינת צה"ל, רעיה ואם שכולה (וגם חברת קיבוץ, אם כי צד זה בחייה כמעט שאינו בא לידי ביטוי בספריה). המאמר הנוכחי מבקש להציג את דמותה ואת עולמה של מכבי כיוצאת מצרים וכישראלית שורשית, עתירת מעש ותרומה מזה עשורים, באמצעות קריאות אורך ורוחב בכלל יצירתה. קריאת האורך תתחקה אחר מהלך חייה והתהליכים שעברה, כפי שאלה משתקפים וחוזרים ועולים בספריה השונים. קריאת הרוחב תעמוד על יסודות תמטיים, תרבותיים ואידיאולוגיים, העוברים כחוט השני ביצירתה והמלמדים על דמותה ועולמה. בייחוד אמורים הדברים במודעותה לרב-תרבותיות בכל סביבות חייה. לצד מודעות זו, מציגה מכבי בספריה, ובייחוד במאוחרים שבהם, מבט נוקב על כאב ההקרבה ועל משמעות הקרבן כפי שהיא חוותה אותם לאורך עשורים. מבחינה פואטית, מתחקה המאמר אחרי הפואטיקה המיוחדת של מכבי, המצרפת יחד יסודות של התגברות והחנקת רגשות ברמה אישית לצד החצנתם בעוצמה ובפאתוס ברמה קולקטיבית ולאומית.¹

פרופ' אילנה רוזן, אוניברסיטת בן גוריון בנגב

מילות מפתח: רחל מכבי, יוצאי מצרים בישראל, זיכרונות (memoirs), פלמ"ח, צה"ל, מלחמת העצמאות, מלחמת יום הכיפורים, שכול.

¹ מחקר זה (מס' 310/14) נתמך על-ידי הקרן הלאומית למדע

מבוא: האם עדיין לספר את אגדות הארץ, את גבורותיה, את תלאותיה ויגונותיה?

בין כותבי הסיפורת האישי-תיעודית² מקרב יוצאי מצרים בולטת רחל מכבי (מרי לואיז גרין, 1915-2003), בתם של פליקס, יועץ חקלאי, וג'אנין, קרובת הברון פליקס דה מנשה. מכבי, הבכורה מבין שתי בנות, גדלה באלכסנדריה במשפחה ציונית והיתה חברה בתנועת "השומר הצעיר" בעירה. היא עלתה ארצה ונישאה למכבי מוצרי-מני באמצע שנות השלושים של המאה העשרים. כשהיא כבר אם לשניים, עודד ואלונה, היתה מכבי מדריכת אלחוט בהגנה ועבדה בסוכנות היהודית. בן זוגה, מכבי מוצרי-מני, מילא תפקידים שונים בפלמ"ח והיה, בין היתר, שליחו של יצחק שדה, מייסד הפלמ"ח ומפקדו. לאחר נפילת מוצרי-מני במלחמת העצמאות בעת ליווי שיירה לירושלים, הפכה רחל את שמו הפרטי לשם המשפחה שלה ושל ילדיה, התגייסה לצה"ל והיתה לאחת מקצינות צה"ל הראשונות. בראשית שנות החמישים הכירה את בן זוגה השני, לובקה (אריה) סטרנין, הצטרפה אליו לקיבוץ חצור, שהיה אז בתחילת דרכו, ושם נולדו בניהם יואש ואבישי. מכבי ידעה בחייה שכול ואובדנים רבים נוסף על נפילת מוצרי-מני: אביה נרצח במצרים בסוף שנות השלושים, בנה עודד נפטר ממחלת הסרטן באמצע שנות הששים, בנה יואש נפל במלחמת יום הכיפורים בחזית המצרית ולובקה הלך לעולמו בשנת 1990.

מסוף שנות הששים ועד ראשית שנות התשעים פרסמה מכבי חמישה ספרים אישיים-תיעודיים על תקופות שונות בחייה. בספריה פרשה את תולדותיה ותיארה את עולמה כיוצאת מצרים, מתיישבת חלוצה בשרון, אשת ההגנה, עובדת הסוכנות היהודית והפלמ"ח, קצינת צה"ל, רעיה ואם שכולה. באופן מעניין, באף לא אחד מספריה אין התייחסות משמעותית לחייה בקיבוץ חצור, שם עברו עליה רוב ימיה, או לחיי משפחתה שלא בהקשר השכול ממלחמות. בספריה בולטים שני מוקדים תמטיים: מגוון האנשים והתרבויות שהכירה וחוותה לאורך חייה והשכול שידעה במלחמות ישראל. למרות עושר יצירתה, מכבי היא אלמונית למדי בספרות ובתרבות הישראלית, כאשר הדמות שמתבקש להשוותה אליה היא ז'קלין כהנוב, בת דורה ותפוצתה של מכבי, שלקווי הדמיון והשוני בינה ובין מכבי התייחסתי במקום אחר.³

המאמר הנוכחי מבקש להציג את דמותה ועולמה של מכבי כיוצאת מצרים וכישראלית שורשית ועתירת מעש ותרומה לאורך עשורים, דרך קריאות אורך ורוחב בכלל יצירת הסיפורת

² על אופני ההבנה וההגדרה של הסוגה (ז'אנר) הנקראת ספרות תיעודית, או פרזזה בלתי-בדיונית, ר': אילנה רוזן, "מחקר הספרות התיעודית בהקשר היסטורי וכחלק מלימודי ספרות ותרבות", בתוך: הנ"ל, **חלוצים בפועל - קריאות בספרות תיעודית של יישובי הדרום בישראל** (שדה בוקר: מכון בן גוריון לחקר ישראל והציונות, בדפוס).

³ א. רוזן, "בין שתי גברות – קריאה ספרותית-תרבותית ביצירת שתי יוצרות יוצאות מצרים, ז'קלין כהנוב ורחל מכבי, על ביקוריהן בארץ ישראל המנדטורית", בתוך: חיה בר יצחק (עורכת), **פולקלור ואידיאולוגיה – קובץ מחקרים המוגש לפרופ' עליזה שנהר** (חיפה: אוניברסיטת חיפה והוצאת פרדס, 2104), 229-254; Ilana Rosen, "The War Memoirs of Rachel Maccabi, Israeli Woman of Arms, Bereaved Wife and Mother", in: Louise O. Vasvári and I-Chun Wang (eds.), *Life Writing and War, Comparative Literature and Culture*, CLCWeb 17, no. 3 (2015), 1-12.

האישית-תיעודית שלה. קריאת האורך תתחקה אחרי מהלך חייה והתהליכים שעברה, כפי שאלה משתקפים וחוזרים ועולים בספריה השונים. קריאת הרחב תעמוד על יסודות תמטיים, תרבותיים ואידיאולוגיים העוברים כחוט השני ביצירתה של מכבי והמלמדים על דמותה ועולמה. מאמר זה מתבסס גם על שיחת-ראיון שקיימתי עם אלונה קרן-מכבי וצבי קרן, בתה וחתנה של רחל מכבי, על דמותה, משפחתם ועל שאלות וסוגיות העולות מקריאה בספריה של מכבי.⁴

חמשת ספריה של רחל מכבי⁵ ניתנים לחלוקה לשתי חטיבות: עם החטיבה הראשונה נמנים שני ספריה הראשונים: **מצרים שלי** (1968) ו**חול ואלונים** (1972), ואילו החטיבה השנייה כוללת את שלושת ספריה האחרונים: **לילות ירושלים** (1978), **בחיוך ובדמע – סיפורים** (1986) ו**אוויר הרים** (1992). ההבדל העיקרי בין שתי החטיבות נעוץ באופי הכתיבה והפואטיקה של מכבי. בעוד ששני ספריה הראשונים הם סיפוריים (נרטיביים) בעיקרם, הרי ששלושת ספריה האחרונים הם הגותיים או שיחיים (דיסקורסיביים) יותר מאשר סיפוריים, ובהם היא עורכת חשבון נפש עם חייה כאישה פטריוטית שידעה לא אחת שכול ואובדן, המשתייכת למחנה השלום. כמו כן, בעוד שבשני ספרי החטיבה הראשונה מספרת מכבי על שלל דמויות מעולמה כיוצאת מצרים וכחלוצה ארץ-ישראלית בהקשר רב-עדתי או רב-תרבותי, הרי שבשלושת ספרי החטיבה השנייה היא מתמקדת בפרק חייה בירושלים, תחילה כאשת מחתרת וכרעיית לוחם ואחר-כך כאלמנה וכקצינת צה"ל, וניכרים בהם הרשמים הטראומטיים של האובדנים שידעה בחייה. בייחוד אמורים הדברים במתח התמידי ביצירתה בין חזרות מרובות לאזורי הכאב הטראומטיים ובין פערים והימנעות מביטוי ביחס לאותם אזורים עצמם,⁶ אם כי המהלך הכללי בספרי החטיבה השנייה הוא של גילוי הולך וגובר (בשיחה עם בתה וחתנה, אמרה הבת אלונה: "רחל כל השנים חייתה עם המתים מאוד חזק. לא היה עניין של 'לא מדברים'. מדברים, [אבל] לא על הכאב האישי ולא בוכים"). בתוך כך, נחשפת גם עמדתה הביקורתית-מתונה של מכבי כלפי יחס החברה הפטריארכלית לנשים בכל סביבות חייה, ממצרים הקולוניאליסטית ועד למסגרות כמו הפלמ"ח וצה"ל. גם בספרים העוסקים בשכול ישנן חזרות לעולמה הקודם במצרים ובשרון, וכן גם תיאורים

⁴ השיחה עם בני הזוג נערכה בינואר 2011, בביתם שברמת השרון, במשך כשעתיים.

⁵ רחל מכבי, **מצרים שלי** (תל אביב: ספרית פועלים, 1968); ר. מכבי, **חול ואלונים** (תל אביב: ספרית פועלים, 1972); ר. מכבי-סטרנין, **לילות ירושלים** (תל אביב: ספרית פועלים, 1978); ר. מכבי, **בחיוך ובדמע – סיפורים** (תל אביב: ספרית פועלים ומשרד הביטחון, 1986); ר. מכבי, **אוויר הרים** (תל אביב: ספרית פועלים, 1992).

⁶ המתח בין ביטוי מרובה לבין אי-ביטוי ביחס לסבל או טראומה (ביוונית: פצע) עומד במרכז העיסוק בעולמם של נפגעי טראומות מסוגים שונים, הן בהקשרים היסטוריים-תרבותיים ותיאורטיים הן במקצועות טיפוליים כגון רפואה, סיעוד ותמיכה פסיכו-סוציאלית. ר': ג'ודית לואיס הרמן, "פרק שני: אימה", בתוך: הנ"ל, **טראומה והחלמה** (תר' עתליה זילבר) (תל אביב, עם עובד, 2008), 50-70; דומיניק לה קפרה, **לכתוב היסטוריה, לכתוב טראומה** (תר' יניב פרקש, עריכה מדעית עמוס גולדברג) (תל אביב: רסלניג, 2006); יעל חזן, "את כל המחשבות האלה – לדחות לאחרי המלחמה" – על טראומה והלם קרב בספרות העברית: מטריולוגיית הפלמ"ח של נתיבה בן יהודה ועד עדויות של סרבני מצפון (עבודת גמר לתואר שני בהדרכת פרופ' איריס פרוש) (באר שבע: אוניברסיטת בן גוריון, ספריית ארן, 2005).

של משפחתה הקודמת ושל משפחת בן זוגה המנוח בעלת הרקע המצרי והספרדי-ירושלמי גם יחד.⁷

בכל ספריה -- הן המוקדמים, הנרטיביים, הקלילים והנינוחים בנימתם הן המאוחרים, הפרגמנטריים, המהורהרים והקודרים יותר -- בולטת הפואטיקה הייחודית של מכבי, עליה אעמוד בפירוט במאמר זה. פואטיקה זו כוללת: תיאורים כמו-אתנוגראפיים או כמו-עיתונאיים⁸ של דמויות, מקומות וצירופיהם, שהם למעשה כרונוטופים;⁹ הומור, סרקזם ולשון המעטה אירונית (בשיחתנו הדגישו בני הזוג קרן את חוכמת החיים, חוש ההומור, העוקצנות ויכולות המימיקה של מכבי כמשקל שכנגד לממד הטרגי של חייה); שימוש תדיר במיקוף, דבר היוצר מבני סמיכות, או מעין "צירופים כבולים"¹⁰ משלה, המבטאים את ייחוד סגנונה ואישיותה של מכבי; איפוק ומיעוט בחשיפת תחושות, חולשה ועולמה החברתי, המשפחתי והפנימי של הכותבת. כמשקל נגד למיעוט הביטוי האישי ביצירתה, מתבטאת מכבי בקול קולקטיבי, לאומי, מוכיח וכמו-נבואי, שהולך ומתגבר במיוחד בשלושת ספריה האחרונים, הממוקדים בחוויות השכול שלה. במילות חתנה: "היא מעולם לא 'החזירה את הקיטבג', היתה מאוד טוטלית, בלי פשרות[...]. המימוש העצמי אצלה זה היה המדינה, הציבור[...]. היתה לה עמדה והיא כתבה על כל דבר, היא לא היתה אדם שחי בשולי הדברים, כל דבר היה אכפת לה". לאורן של הבחנות אלה, נפנה כעת לקריאה בחמשת ספרי הזיכרונות של רחל מכבי, בחלוקה לשתי החטיבות שנמנו לעיל.

⁷ ר' עבודת המ"א של נכדה של מכבי על תולדות חלק זה של המשפחה: איל קרן, **מישראל למצרים ובחזרה – חייה של מזל מוצרי** (עבודת גמר לתואר שני בהדרכת פרופ' רות קרק) (ירושלים: האוניברסיטה העברית, 2007).

⁸ תכונה זו מקרבת את התיאורים הללו לסוגת הרשימה (באנגלית notes או sketch או essay), בה מתוארים אנשים, חוויות ומקומות באופן בלתי פואטי ככלל וללא ניסיונות לחדור לנבכי הנפשות המתוארות, שכן מטרת הרשימה היא להציג תמונה או מצב דברים ולקשר בינם ובין נקודות מוצא אידיאולוגיות מסוגים שונים. ר: חמוטל בר-יוסף, **הרשימה כז'אנר של מעבר מריאליזם לסימבוליזם בספרות העברית** (תל אביב: אוניברסיטת תל אביב, מכון כץ לחקר הספרות העברית, 1989). לא מן הנמנע כי כמה וכמה מן התיאורים של מכבי בספריה נכתבו בתחילתם כרשימות, שכן בתה וחתנה ציינו כי היא שלחה ידה בכתיבה מסוגים שונים, כולל רשימות, לאורך עשורי חייה בקיבוץ חצור.

⁹ על מושג הכרונוטופ וגילומיו בספרות אירופית של המאות התשע-עשרה והעשרים ר': מיכאל מיכאילוביץ' בכטין, **צורות הזמן והכרונוטופ ברומן: מסה על פואטיקה היסטורית** (תר' דינה מרקו) (אור יהודה ובאר שבע: כנרת, זמורה-ביתן, דביר ומכון הקשרים באוניברסיטת בן גוריון, 2007).

¹⁰ צירוף כבול, או צרף, או בינום, הוא מבנה לשוני הרווח בביטויים שגורים כגון "הפלא ופלא", "יום ולילה", "כפתור ופרח" ודומיהם. ה"כבילות" באמצעות וו החיבור יוצרת ביטוי שאי אפשר לאומרו ללא החיבור. בדומה לכך, גם המבנים הממוקפים ביצירת מכבי, המצוטטת ברחבות במאמר זה, יוצרים צירופים כמו-כבולים ייחודיים למחברת.

לשווא כל המליצות: עיצוב מודעות ציונית-סוציאליסטית וטרור-פמיניסטית בעולם קולוניאליסטי וקומופוליטי ביצירות מכבי המוקדמות – מצרים שלי וחול ואלונים

מצרים שלי: הים הכחול-כהה כפי שאהבתיו עוד מילדותי

בספרה הראשון, **מצרים שלי**, מתארת מכבי את צמיחתה במשפחת גרין המתייחסת על משפחת האצולה דה מנשה, משפחה יהודית ציונית ואמידה במצרים של שנות העשרים והשלשים של המאה העשרים. היא מתארת חיים אופייניים לרובה של יהדות מצרים בשלהי הקולוניאליזם הבריטי, ובעיקר חיי נוחות ותפנוקים שכללו מודעות, ולו גם אגבית לעתים, למתחים הלאומיים והמעמדיים של זמנה ומקומה. הספר מלמד על התפתחות הבנת המחברת למצוקותיהם של עניים וזרים החיים סביבה או לידה, כך שניתן לראות כי הוא מוביל, טלאולוגית או גנאלוגית,¹¹ להבנה כי החיים במצרים הם דקדנטיים וריקים לעומת חיי ההגשמה הציונית בארץ ישראל המנדטורית, בחברה האידיאליסטית שהלכה ונבנתה בה באותם עשורים. עניינים אלה נבחנים במצרים שלי תוך נתינת הדעת למקומן של נשים הן בהקשר הקולוניאליסטי והן בזה הארץ-ישראלי. קריאה דקדקנית בספר מראה על קשר צמוד בין שלושת אזורי המודעות -- לאומית-ציונית, סוציאליסטית ומגדרית -- בחייה ובכתיבתה של מכבי. עם זאת, היות שבספר זה מכבי מתמקדת בפרק חייה במצרים, הכולל רק את שנות ילדותה ונערותה, הרי שהמודעות הציונית בספר זה היא בראשיתית או גולמית ובאה לידי ביטוי מועט יחסית, כמו למשל בתיאורי הביקורים שערכה עם משפחתה בארץ ישראל המנדטורית (**מצרים שלי**, 110-116); בטיוול שערכה עם אביה לאירופה טרם עזיבתה לא", כהכנה לעלייתה ארצה (שם, 125-130); ובפרשיית השידוך שהוריה תכננו עבורה שלא בידיעתה ובניגוד לרצונה (שם, 135-137) ואשר היתה זרז להחלטתה לעזוב את מצרים. בספריה הבאים של מכבי תתפוס מודעותה הלאומית-ציונית מקום הולך וגדל. בהקשר זה, חשוב לציין כי בביקוריה בא"י המנדטורית מתוודעת מכבי לא רק לאתרי הראשית של ארץ הקודש אלא גם -- באופן משמעותי להמשך חייה -- למקומות חדשים או מתחדשים, כמו חיפה (שם, 115-116) ותל אביב. באותה תקופה מזמנת לה העיר העברית החדשה כר להשוואה עם עירה אלכסנדריה (שם, 111-112) ובה היא מתחילה להכיר צעירים, בהם אנשי "הגדוד העברי" בצבא הבריטי, אותם תפגוש כעבור שנים בפלמ"ח ובצה"ל ותחלוק עימם זיכרונות משהותם במצרים (שם, 114).¹² כך נוצר קישור בין דמותה או חייה של מכבי

¹¹ בספרו על "היהודים-הערבים", מציע יהודה שנהב קריאה "גנאלוגית" לתולדות יהודי עיראק, כך שדמותם הכוללת עולה מתוך היפוך תולדותיהם: ההווה הופך להיות הדרך בה אנו מסבירים לעצמנו את העבר, ולא להפך. ר': יהודה שנהב, **היהודים-הערבים - לאומיות, דת אתניות** (תל אביב: עם עובד, 2004), 14. ר' גם את מאמרו הידוע של מייקל אנדרה ברנשטיין: Michael André Bernstein, "Victims-in-Waiting: Backshadowing and the Representation of European Jewry", *New Literary History* 29 (1998), 625-651.

¹² על חוויית השרות של צעירים ארץ-ישראליים ב"גדוד" ובמצרים ר': נחום גוטמן ואהוד בן עזר, "עם ברל וחבריו ברובע התענוגות בקהיר", בתוך: הנ"ל, **בין חולות וכחול שמיים** (תל אביב: יבנה, 1980), 184-186.

כילדה וכנערה יהודייה מעודנת מגלות מצרים, לחייה כאדם בוגר בעל תודעה ציונית ולאשת המחותרת והצבא הישראלית שתהיה בהמשך חייה.

אשר למודעותה הסוציאליסטית, ניכר כי מכבי מתקדמת בספרה הראשון מתיאורים עשירים, צבעוניים, מתנשאים ומנותקים רגשית מעולמותיהם של אנשי השירות שסבבו אותה, יהודים ולא יהודים שהיו ברובם בני מעמדות נמוכים, לעבר ראייה אמפתית יותר שלהם ומתוך כך להבנה כי לא תוכל להמשיך ולחיות במצרים כחלק מן המעמד המדכא. דוגמה לכך היא המעבר מתיאור הגנים הציבוריים המטופחים ואפיון הגנים המצריים כיצורים אוטומטיים, ש"על אף בורותם ידעו לעשות ייחורים, להדק על גזעי הפיקוסים עציצי פח, וכן שתלו, יישרו והחליקו בלי סוף את הדשא וגרפו את עלי השלכת", ואשר ברוב חוסר טעם צבעו בצבע כחול מלאכותי את הפרחים שטפחו (שם, 62),¹³ לעבר התיאור הבא, המופיע בהמשך הספר:

בהזדמנויות הלא נדירות של ביקורים בכפרים המצריים עם אבא, מרד נעורי היה גואה תוכי כאשר נחו עיני על מעדרים אלה, שבידי הפלאחים היחפים, בצעדם באיטיות בטיט הבוצי והדביק. אם לא הצליח שלטון המהפכה המצרית לזקוף את קומתו של הפלאח הזה מעל למעמדו ולשלפו מתוך טיט שדהו, ומתוך ביצות האורז, ושיעבוד קטיפה הכותנה – לשווא כל המליצות. ראיתי כפר שלם שקוע בעבודת שתילת האורז, גב כפוף, פנים חסרי הבעה, עיניים עטורות זבובים. בלבי היתה איתנה ההחלטה, לא איהנה ברווחים שנסחטו מאלה. לא האמנתי שהם אוהבים להתגורר בבקתות הטיט חסרות החלונות, יחד עם חמורם ופרתם, כאשר התרנגולות מדלגות על הטיפ. לא האמנתי שהם בוחלים במים זורמים וחפצים דווקא ב"ברכה" שבטבור הכפר... (שם, 75).

במעבר בין שני התיאורים הללו עוברת המחברת מעמדה חיצונית ומתנשאת כלפי הפלאחים, הכפריים הבורים וחסרי הטעם והרגישות, לעמדה מעורבת, בה היא עצמה הופכת לחלק מתיאוריה באמצעות כינוי גוף ופעלים כגון "ראיתי", "לא איהנה", "לא האמנתי", "בלבי", "מרד נעורי גאה בי" וכן קריאת ההתרסה "לשווא כל המליצות". כל אלה מסגירים את אזורי הרגש, האמפתיה וההתנגדות של המחברת כצעירה אידיאליסטית. כן ניכר כי בתיאור המאוחר יותר מנהלת מכבי משא ומתן או ויכוח עם בני-שיח או בני-פלוגתא פוטנציאליים, כגון שכבות העלית במצרים של תקופת המלוכה בחסות הנציבות הבריטית,¹⁴ בני משפחה או אנשי סביבתה

¹³ אלונה וצבי קרן, בתה וחתנה של מכבי, הדגישו בשיחה עימם את הידע והאהבה של מכבי לצמחים, עד כדי סירוב להגדיל את ה"חדר" שלה, דירתה בקיבוץ חצור, כדי לא לעקור מטפס שצמח לידו. קרבתה לטבע באה לידי ביטוי גם במדור "משוט בארץ", אותו ערכה במסגרת עלון קיבוץ חצור שנקרא **על התל**.

¹⁴ על תקופה זו בהיסטוריה של מצרים, עם מיקוד ביהודי המדינה, ר': בת יאור [גי'זל ליטמן], **יהודי מצרים** (תל אביב: מעריב והקונגרס היהודי העולמי, 1974), 93; Michael M. Laskier, *The Jews of Egypt, 1920-1970, In the Middle of Zionism, Anti-Semitism, and the Middle-East Conflict* (New York and London: New York University, 1992, 1; "מבוא: מצרים ויהודיה", בתוך: נחם אילן (עורך), **קהילות ישראל במזרח במאות התשע-עשרה והעשרים – מצרים** (ירושלים: משרד החינוך ומכון בן צבי, 2008), 9-28; גודרון קרמר, "עלייתה ושקיעתה של קהילת קאהיר", **פעמים - רבעון לחקר קהילות ישראל במזרח** 7 (1981), 4-30.

הקרובה. על פי העולה מדבריה, אלה מנסים לשכנעה כי הכפריים העניים בחרו בחיי "הטיט הבוצי והדביק" ומרוצים מהם; או למצער, שהם אדישים, מטומטמים (בהוראה סבילה: debilitated) ומנוונים מכדי להיות מודעים לסבלם, כפי שעולה מתיאורם המוקדם יותר כגננים עירוניים.¹⁵ כמו פרשיית השידוך הכפוי, אף מצב הקיטוב המעמדי הקיצוני הזה מצטרף לגורמים לרצונה של מכבי הצעירה לעזוב את מצרים, להינתק סופית מתחלואיה של ארץ הולדתה ולהפוך לחלק מחברה שאנשיה "נראו בעיני[ה] צעירים כולם, במכנסיים קצרים, בחולצות לבנות ופתוחות... צווארון, שזופי פנים" ואשר בה יתכן "סוציאליזם מיוחד" (שם, 122-123), דהיינו חברה סוציאליסטית-ציונית.¹⁶

אשר לסוגיית מודעותה הנשית או המגדרית של מכבי, ניכר במצרים שלי כי בצעירותה היתה מודעות זו עדיין ראשונית ופחות ממוקדת מכפי שתהיה בארבעת ספריה ה"ישראליים", או פחות כואבת ומחלוקתית כפי שהיתה מאז ומתמיד אצל בת זמנה ויוצאת תפוצתה כהנוב.¹⁷ גם בספרי החטיבה השנייה והמאוחרת יותר לא ניתן לראות בתיאורים ובדעות שמציגה מכבי בענייני נשים תודעה פמיניסטית, ודאי לא במובן מושכל, אינטלקטואלי ובינלאומי. לכל היותר, ניתן לראות בתיאוריה ובדעותיה -- למשל בעניין כללי הלבוש הצה"לי לחיילות, שנקבעים על ידי "מתכנני אופנה" גברים¹⁸ -- ביטוי לרוחה כציונית אידיאליסטית שדעותיה מושפעות מדברי "ענקי הרוח" של זמנה ומחיי היום יום בסביבות חייה כמו הפלמ"ח, צה"ל והקיבוץ. אשר לדעתה של מכבי עצמה, נראה שדי היה לה בכך שנשים היו שותפות במסגרות אלה במידה רבה יותר מאשר במצרים. לעניין זה אמרה בתה של מכבי בראיון עמה כי אמה סברה שנשים יכולות לעשות דברים רבים כמו גברים אך עדיין עליהן להתחשב בגבולות הטבע, כלומר במגבלותיהן הגופניות.

¹⁵ בספרות המצרית (מוסלמית), שבאה מעטם של בני שכבות מבוססות יותר ויחד עם זאת ביטאה גם חמלה כלפי שכבות המצוקה, מתוארים הפלאחים כ"אנושיים למחצה" ובכינויים ותיוגים דומים. ר': יוסוף אל-קעיד, **זה קורה במצרים עכשיו** (תר' זאב קליין) (ירושלים: כתר, 1990), 13. ר' גם ספריו של ששון סומך (עורך), **שייך עלי מאיים – סיפורים מצריים** (תל אביב: הקיבוץ המאוחד, תשל"א), 7-16; ששון סומך (עורך), **תחת הסככה – אנתולוגיה מצרית** (תל אביב: יריב, הדר, 1979).

¹⁶ התיבה "מיוחד" אומרת דרשני והיא מעידה על הבנת מכבי כי הסוציאליזם הארץ-ישראלי ואחר-כך הישראלי לא נועד לכלול בתוכו את המיעוט הערבי, לא את זה המנדטורי שכלל שכבה מבוססת ולא את זה המרושש יותר שנותר בה לאחר הקמת מדינת ישראל או ב"שטחים". בכך דומה גישת מכבי לזו של בת דורה המפורסמת בהרבה ממנה ז'קלין כהנוב. ר': רונית מטלון, "ז'קלין כהנוב ופליקס מטלון: שתי פרספקטיבות, קולות מטרימים", בתוך: חנן חבר, יהודה שנהב, פנינה מוצפי-האלר (עורכים), **מזרחים בישראל: עיון ביקורתי מחדש** (ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד, תשס"ב), 33 (כוללים: 28-35). כמו מכבי, גם כהנוב, שפעלה זמן מה כעובדת רווחה בהתנדבות בשכונת העוני היהודית "ח'ארת אל יהוד" שבקהיר, התבטאה בביקורתיות על העוני המנוול הן של יהודים הן של אחרים. ר': ז'. כהנוב, "זיכרונות מבית ספר גרין, ח'ארת אל יהוד", **יהודי מצרים 11** (אוגוסט 2011), 32-35; ז'. כהנוב, "אירופה מרחוק", בתוך: אהרן אמיר (עורך), **ממזרח שמש** (תל אביב: יריב, הדר, 1978), 30 (24-34).

¹⁷ כהנוב עוסקת רבות בעניינים אלה במסותיה, מכווני תקיפה שונים. מאיר עיניים במיוחד הוא היכוח שניהלה עם אמה, שמצדה ייצגה ערכים פטריארכאליים ודכאניים מבית, כמי שידעת שבסופו של דבר מוטב כך. ר': ז'. כהנוב, "אירופה מרחוק", 27-28 (24-34).

¹⁸ הציטוט המלא של דברים אלה יובא עם הפניה למקור בהמשך המאמר, בחלק שיעסוק בספרה **בחיך ובדמע – סיפורים**.

בחלק ניכר של **מצרים שלי** מציגה מכבי את עצמה כבת לוויה של אביה, יותר מאשר של אמה, ליציאותיו למפגשים חברתיים ולמועדון הספורט היוקרתי, כיאה למשפחה ממעמדם.¹⁹ מקום זה נשמר לה באופן בלעדי ולא לאחותה הצעירה והיחידה ז'קלין גרין קרסו. נראה כי באופן בסיסי מקבלת מכבי מצב דברים זה ואף יודעת להפיק ממנו את המיטב במסגרת המשפחתית-קהילתית-חברתית בה חייתה באותן שנים. בכל מקרה, זהו חיווי מתון, משועשע ומשלים, בדומה לכתיבתה של מכבי על נשים בפלמ"ח ובצה"ל בספריה המאוחרים יותר, ובניגוד לכתיבת כהנוב הביקורתית והקיצונית יותר על נשים וענייניהן הן במצרים הן בארץ, בעשורים הראשונים למדינת ישראל ובהקשר של "העלייה הגדולה".

חול ואלונים: שידענו להעריכם אם גם לא פעם התבדחנו על חשבונם

ספרה השני של מכבי, **חול ואלונים**, מתאר את שנות חייה הראשונות בארץ ישראל של סוף שנות השלושים וראשית שנות הארבעים ביישוב בשרון המכונה "בת עמי", כשהכוונה היא לתל צור, שהפכה בהמשך לחלק מן המושב אבן יהודה שמצפון לרעננה. בשנים אלה היא נישאה למכבי מוצרי-מני (המכונה בספריה *מק*), עבדה בחוות הוורדים המשפחתית וגידלה את ילדיהם עודד ואלונה.²⁰ אם **במצרים שלי** המרחב העיקרי הוא אלכסנדריה כעיר קוסמופוליטית של בילויים והנאות,²⁰ הרי שב**חול ואלונים** המרחב הנפוץ הוא נוף בראשיתי או ראשוני וזה כולל נסיעות, אבק דרכים, לכלוך ומגוון אנשים בעלי זהויות ותרבויות שונות שהזדמנו אלה לחברת אלה ולא דווקא חשים שייכות זה לזה.²¹ במידה רבה מעלים תיאורי המקומות בספר זה על הדעת את מושג "כרונוטופ הדרך" של בחטין, שהוא צירוף של זמן ומקום המזמנים יחד מפגשים שלא יכלו

¹⁹ לאורך **מצרים שלי** מדגישה מכבי את זהותה המגדרית כבת-בן או Tom-boy. היא זוכרת שבילדותה קיוותה או סברה כי בהמשך התפתחותה תהפוך לבן ושהוקסמה מכלים מכאניים כבדים ועשויים פלדה (**מצרים שלי**, 27). את הצטרפותה לאביה למועדון הספורט, אם כי היא לא עסקה שם בפעילות ספורטיבית אינטנסיבית אלא בעיקר הופיעה ונראתה לבושה היטב (תכונה "בעייתית" בעיני סביבתה הפלמ"חית בספרה המאוחר יותר **לילות ירושלים**, 91-92) ואת לחיצת היד החזקה יחסית שלה, לדעת ידידותיה של אמה (**מצרים שלי**, 80). **בלילות ירושלים** היא מתארת באותה רוח-דברים את עבודתה כ"כתבנית עברית" ב"סוכנות", כשכבר היתה כבת שלושים ואם לשני פעוטות, ואת דילוגיה וקפיצותיה מעל ארבע מדרגות, "לזעזוע הגינותן של הגברות הכבודות" (108).

²⁰ תיאור זה דומה מאוד לתיאוריו של יצחק גורמזאנו-גורן את העיר בשלושת כרכי הטרילוגיה שלו: **קיץ אלכסנדרוני** (תל אביב: ספרית פועלים, 1978), **בלאנש** (תל אביב: עם עובד, 1986), **בדרך לאצטדיון – רומן על אלבר גורמזאנו ועל בנו** (תל אביב: בימת קדם לספרות, 2003).

²¹ נוף זה מזכיר את הנוף המדברי, אותו מאפיינת יעל זרובבל כריק וטהור וכהיפוכה של העיר המנוונת. ואולם, במקרה של תיאורי מכבי **בחול ואלונים**, בשל ריבוי התרבויות של ערבים ויהודים מרקעים שונים המאכלסים את המקום הראשוני כשלעצמו, קורסת ההבחנה החותכת בין המלאות העירונית ובין הריק והטהור המדבריים, או בין מות ולידה כלשון זרובבל במאמרה. ר': יעל זרובבל, "המדבר כמרחב מיתי וכאתר זיכרון בתרבות העברית", בתוך: משה אידל ואיתמר גרינולד (עורכים), **המיתוס ביהדות – היסטוריה, הגות, ספרות** (ירושלים: מרכז זלמן שז"ר לתולדות ישראל, תשס"ד), 223-236.

להתרחש במצבים אחרים. כמו במצרים שלי, גם בחול ואלונים תיאורי הדרכים והמקומות הם מפורטים ומעוררי חושים וכוללים טבע, מבנים, בעלי חיים ואנשים. כמו כן, לעיתים יש בתיאורים הללו ריחוק ואף התנשאות, ולעיתים מובעות בהם אמפתיה ותחושת שייכות למרחבים ולאנשים המתוארים.

בשני הספרים מתוארים הערבים כטובלים בכללך, כאשר בחול ואלונים נעדרת הנחרצות האידיאולוגית הפרו-סוציאליסטית (בנוסח "גאה בי מרד נעוריי" ו"לשווא כל המליצות" שבמצרים שלי, 75) ומידת האמפתיה המתבקשת ממנה, מאחר שהזמן כעת הוא תקופת "המרד הערבי הגדול" (1936-1939)²² ולכן קיימת עוינות בבסיס היחסים בין המתיישבים היהודים ובין ערביי הכפרים שסביבם. במילים אחרות, כאן ניכר מעבר בעמדת מכבי מאמפתיה פרו-סוציאליסטית לנדכאים באשר הם, לסיוג או צמצום האמפתיה כאשר מדובר בערבים, הכול בהתאם למצב היחסים וליתר דיוק העוינות בין יהודים לערבים. כך, נוסף על תיאור הכאפיה שנראית לה לבנה מרחוק אך מתגלה כמרוכבת ומזוהמת ככל שהערבי החובש אותה הולך וקרב אליה (חול ואלונים, 27), נמצא גם את התיאור הבא, של אישה ערביה-בדואית המובאת לטיפול אצל הרופאה היהודייה המקומית:

יעד חשוב לביקוריהם של שכנינו היה הצריף הדל אך המסויד גם מבחוץ, בה [כך] שכנה מרפאת המושב, ובה [כך] שלטה שלטון מוחלט ד"ר יזרעאלית,²³ אשר שנות עברה בגליל התחתון העלו שיבה בשערה המסולסל ומבטה התוהה וקצר-הראיה המסתנן מבעד למשקפיה נסוך היה בו יגיעה רבה [כך].

באחד הבקרים הנאים, צלולי האור ושטופי שמש חורפית, ראיתי שיירת חמורים קטנה מזדרזת בעקבות גמל פוסע בחשיבות לעבר המרפאה. בזהירות ציווה הבדואי "בארק",²⁴ דהיינו כרע ברך, לגמל, על מנת שלא ישתמט מטענו מעל דבשתו מחמת החיפזון - כרע והורד שק גדול ובעל צורה מוזרה ומגושמת. לעינינו המופתעות והנחרדות, התגלתה, כאשר הוסר השק מעליה - בדווית עטופה שחורים, שפניה הירוקים ניבטים מבעד לחרוזה ומטבעותיה הרבים. עיניים עצומות למחצה ואדישות באו להעיד שמצבה המיואש גרם לכך שיעמיסוה על הגמל ויביאוה אל ה"קומבניה", ויתנוה לידי ה"חכימה": תומך ודוחף כאחת, גער בה הבדואי "יא מרה! זוזי כבר!" והשליך אותה, פשוטו כמשמעו, על חסדה של הרופאה. והסתבר - קדחת. הרופאה, בהכירה היטב את בני האוהלים נתנה ביד אחת חנין - התרופה הבדוקה, וביד השנייה זריקה (שהרי בלי

²² יהושע פורת, **ממהומות למרידה: התנועה הלאומית הערבית הפלסטינית 1929-1939** (תל אביב: עם עובד, 1978); יגאל איל, **האינתיפאדה הראשונה: דיכוי המרד הערבי על-ידי הצבא הבריטי בארץ ישראל 1936-1939** (תל אביב: מערכות, 1998); יעקב שביט, "סופו של 'המרד הערבי' והשפעותיו הפוליטיות על הציונות", **סקירה חודשית** 11 (1976), 31-38; ברכה חבס, **ספר מאורעות תרצ"ו** (תל אביב: דבר, תרצ"ז).

²³ לא מצאתי מידע על דמות זו, אך יתכן כי מדובר בקרובתו של הרופא הידוע ד"ר חיים יזרעאלי, יליד 1881, שעלה ארצה ופעל באזור עזה, עד שנרצח במאורעות תרפ"ט.

²⁴ בסיפור זה נעשה שימוש במילים הערביות הבאות: בארק- برك- הברכת הגמל, חכימה- حكيمة- רופאה, יא מרה- يا مراه- פנייה לאישה, אברה- ابرة- מחט מזרק. המילה "קומבניה" אינה ערבית; יתכן שהיא שיבוש של המלה company, חברה, קבוצה, או מחנה, כמו בספרו התיעודי של שלום לנדס על קיבוץ נירים, **אדם ונירו** (חצור: דפוס להב, 2003), 47; או של המלה מרפאה, קבינט (cabinet) בלע"ז. אני מודה לנסרין אל עזמה מאוניברסיטת בן גוריון בנגב על עזרתה בתרגום, איות והסבר המילים בערבית.

"אברה", הווה אומר "מחט" אין כבודו של הרופא נחשב למאומה). וכתוספת כישופים - בקבוק גדול של סירופ צבעוני להעלות עוד יותר את ערכה של המדיצינה בעיני החולה ובני משפחתו. אך הן עסקאות הזבל [גללי גמלים וצאן לדשן, אותם רכשו היהודים מן הערבים] והן הביקורים במרפאה נפסקים היו מיד עם גבור המתיחות. נעלמים היו הידידים כלא היו ואחר פרק זמן מופיעים שוב, בזהירות (חול ואלונים, 18-19).

תיאור זה של חיי היום יום ומערך היחסים בין בני שני הלאומים מעלה על הדעת את הבחנתה של ז'קלין כהנוב: "כבר באותם ימים [בשנת 1937] של אמונה תמימה העמידו המתיישבים היהודים לנוכח הלכלוך והרישול שבכפרים הערביים את הניקיון והסדר של יישוביהם; מול הקאקטוס הערבי – את האקליפטוס היהודי; מול האפאתיה – את המרץ והיוזמה".²⁵ דברים אלה מתקשרים גם לביקורתה של כהנוב על כך שבמצרים קצרה ידם של העניים באשר הם -- יהודים כערבים -- מלזכות בעזרה רפואית בסיסית ומצילת חיים, ועל חוסר העניין בהם ובגורלם מצד השלטון. שעל כן מזרז אותה רופא מקומי לעקור משם דווקא לארץ ישראל, כי שם "נבנית חברה שיש בה טעם",²⁶ או "סוציאליזם מיוחד" כדברי מכבי במצרים שלי.

מכבי הקדימה את כהנוב ביישום דבריו של אותו רופא והגיעה לארץ ישראל שני עשורים לפניו. בחול ואלונים היא מתארת את הדברים מנקודת מבטה של מי שחיתה בקרב האנשים ולא רק ביקרה אותם (תרתי-משמע), ובדבריה, כמו בתיאורה של כהנוב, ניכרת דיכוטומיה בין אורח החיים הערבי לבין זה היהודי. הערבים מאופיינים בספרה כמי שחיים בלכלוך, זוהמה ומחלות; בעוד שהיהודים חיים אמנם בדלות ובתנאים קשים אך בניקיון ובלובן, כפי שמעיד צריף הרופאה "המסויד גם מבחוץ".²⁷ עם זאת, גם בחולייה ולמרות פניה ה"הירוקים" מקדחת, עדויה האישה הבדואית ב"חרוזה ומטבעותיה הרבים", כלומר משמרת את זהותה הנשית. זאת בניגוד לרופאה, שה"שיבה בשערה המסולסל ומבטה התוהה וקצר-הראייה", הנסוך ב"גיעה רבה", תורמים לאפיונה כבלתי נשית, בלתי מינית וזקנה. זאת ועוד, האישה הבדואית עטופה בשק ומטופלת כשק או כחפץ סביל: "יעמיסוה על השק ויביאוה אל ה...[ככימה [רופאה]]", "והשליך אותה, פשוטו כמשמעו, על חסדה של הרופאה"; ואילו הרופאה היהודייה פעילה וסמכותית והיא מגיבה כבקיא וכמורגלת הן בטיב המחלה הן באופי המטופלים. סדרת הפעולות שהיא נוקטת בזריזות וביעילות על מנת לסייע לחולה, שענינה "עצמות למחצה ואדישות" ו"מצבה... מיואש", מראה כי נוסף לטיפול רפואי היא מעניקה למטופלת ולמשפחתה גם "טיפול" או יחס תרבותי, כלומר ערך מוסף פסיכולוגי, התורם לתחושתם כי הם טופלו כיאות: "שהרי בלי... מחט אין כבודו

²⁵ ז'. כהנוב, "שובר גלים", ממזרח שמש, 149 (160-147).

²⁶ ז'. כהנוב, "אירופה מרחוק", ממזרח שמש, 30 (34-24).

²⁷ בתה של מכבי הדגישה את הקפדת אמה על ניקיון ואת עבודתה במשך שנים במכבסה בקיבוץ חצור. ר' תיאורי הסבתות "חולות הניקיון" בספרות העברית על תקופת היישוב החדש בספרו של עמוס עוז, סיפור על אהבה וחושך (ירושלים: כתר, 2002), 99-101, 132, ולאורך ספרו של מאיר שלו, הדבר היה ככה (תל אביב: עם עובד, 2009).

של הרופא [או הרופאה...] נחשב למאומה", "וכתוספת כישופים - ... סירופ צבעוני". אין צורך לומר כי תיאור החולה והטיפול בה, למשל צבעוניות ה"סירופ", מוסיפים לאפיון האוריינטלי והפרימיטיבי של המשפחה הערבית-הבדואית ולביסוס עליונותן של הרופאה והמחברת על סביבתן הערבית, לצד האמפתיה האנושית והנשית ששתיהן מפגינות בתפקודן ובהתבטאותן. מכל מקום, המפגשים בין יהודים וערבים תלויים במצב העיונות בין שני הצדדים ו"נפסקים... מיד עם גבור המתיחות" וכך גם פעולות החליפין של חנין וסירופ תמורת גללי בהמות, או הטיפול בתושבים הערביים בתמורה לדשנים שהם מספקים לחקלאות היהודית.

לא רק הערבים מהווים בספר זה מושא למבטים ולתיאורים צבעוניים, תוהים ומתנשאים או מגחכים. המודעות הרב-תרבותית החזקה בכל ספריה של מכבי בולטת במיוחד בספר זה, המתמקד במפגשים בין קבוצות של יהודים יוצאי מקומות שונים על מנהגיהם, שפתם ועולמם, או ריבוי עולמותיהם, בשלהי תקופת היישוב.²⁸ תיאורי מכבי בספר זה וגם באחרים מעלים על הדעת את מושג ה"פוליפוניה" של בחטין, לפיו יחידים וקבוצות "דוברים" את האידיאולוגיות שלהם בעצם הופעתם, פעולותיהם ודבריהם (אצל בחטין כל זה קורה ביצירה הספרותית האירופית של המאות התשע-עשרה והעשרים).²⁹ דוגמאות לתיאורים של יהודים בני תרבויות שונות מהווים תיאוריהם של יהודים מתימן המשתכרים מערק צימוקים מעשה ידיהם (חול ואלונים, 23), תיאורים משועשעים-לעגניים של משפחת קוזקארו הרומנית (שם, 49) ושל משפחה "יקית" מורחבת (שם, 33-31). בתוך כל אלה מצוירת מכבי את דמותה שלה בעיני סביבתה כמעין "בת פרעה" (שם, 11), המסתגלת שלא בקלות להרגלי המקום, תוך שהיא מתרפקת על זיכרון חייה הנוחים בעבר, כפי שעולה למשל מדבריה על ההבדלים בין רחצה באלכסנדריה וב"בת עמי" שבשרון (שם, 20). כך או כך מצטיירת דמותה של המחברת בספר זה הן כשייכת והן כנעלה על כל ה"אחרים" בני התרבויות השונות, עליהם היא מביטה מבחוץ ומלמעלה בכל ספריה.

לא אשב, לא אקונן, אחריש: מבט וביטוי ביצירות מכבי המאוחרות - לילות ירושלים,

בחיוך ובדמע – סיפורים ואויר הרים

בשלושת ספריה המאוחרים יותר של מכבי, ספרי החטיבה השנייה שנמנתה לעיל, ניכרים כמה וכמה שינויים לעומת ספרי החטיבה הראשונה: הרקע או ה"תפאורה" למעשה הכתיבה במפנה

²⁸ המודעות הרב-תרבותית של מכבי בכל ספריה היא גולמית, אינטואיטיבית ופרו-הגמונית, ככל הנראה בשל תחושת השייכות שלה לאלטיות של תקופת היישוב וראשית המדינה: אשכנזים וס"ט ("ספרדים טהורים"), אך לא מזרחים; אנשים הקשורים למערכות הביטחון למיניהן או כאלה המקורבים למנגנוני השלטון, אך כלל לא -- במקרה של מכבי -- אצולת ממון; ואנשי "התיישבות עובדת", שכן מכבי חייתה הן במושב הן בקיבוץ. על פיתוחים ותובנות מאוחרים יותר של רב-תרבויות בישראל, הן כמצב הן כגישה, ר' נסים קלדרון, פלורליסטים בעל כורחם – על ריבוי התרבויות של הישראלים (חיפה ואור יהודה: אוניברסיטת חיפה וזמורה-ביתן, 2000); אוהד נחתומי (עורך), רב-תרבותיות במבחן הישראליות (ירושלים: מאגנס, תשס"ג); מנחם מאוטנר, אבי שגיא ורון שמיר (עורכים), רב-תרבותיות במדינה דמוקרטית ויהודית – ספר הזיכרון לאריאל רוזן-צבי (תל אביב: רמות, אוניברסיטת תל אביב, 1999).

²⁹ מיכאל מ. בחטין, סוגיות הפואטיקה של דוסטויבסקי (תר' מרים בוינג) (תל אביב: ספרית פועלים, 1968), 9-50, 125-141.

שנות הששים והשבעים השתנה לזה של סוף שנות השבעים עד ראשית שנות התשעים של המאה העשרים. זהו ה"עידן" שאחרי משבר מלחמת יום הכיפורים, המהפך השלטוני ותהליכים חברתיים ותרבותיים שנלוו לאירועים אלה ונמשכים עד עצם היום הזה;³⁰ עבור מכבי אלו הן שנים קשות במיוחד, לאחר נפילת בנה יואש בן השמונה-עשרה במלחמת יום הכיפורים. בספרים המאוחרים יותר, המיקום והזמן הנרטיביים, שנות העשרים והשלושים באלכסנדריה שבמצרים או שנות השלושים וראשית הארבעים ב"בת עמי" שבשרון, השתנו לאלה של ירושלים ותל אביב במפנה שנות הארבעים והחמישים, שנותיה של מכבי כאשת ארגון ההגנה, כרעיית לוחם פלמ"ח ולאחר מכן אלמנתו, וכקצינת צה"ל. המבט או המודעות הרב-תרבותיים נפתחים בספריה המאוחרים של מכבי כלפי קבוצות שונות במדינת ישראל כגון עולים או מהגרים ניצולי שואה, יוצאי ארצות האסלאם וכן ותיקי היישוב מרקעים שונים (כולל קרוביה הספרדים). בספרה הרביעי **בחיך ובדמע – סיפורים** מייחדת מכבי תשומת לב רבה לדמויות נשיות, בעיקר במסגרת הצה"לית החדשה והחדשנית, אך מבלי להצטייר כלוחמת לשוויון נשים בצבא או בכל מסגרת אחרת. אשר למודעות סוציאליסטית, זו אינה באה לידי ביטוי משמעותי בספריה המאוחרים של מכבי. יתכן שהסיבה לכך היא שאורח החיים הפרו-סוציאליסטי הפך עבודה למובן מאליו בבגרותה והתבטא בחיי היום-יום שלה בקיבוץ חצור, הגם שברמה הלאומית אתוס הקיבוץ הלך ונזנח אחרי תקופת הראשית של המדינה. אך יתכן גם שהסיבה לנטישת השיח הסוציאליסטי בספריה המאוחרים יותר נעוצה במרכזיותו של השיח הצבאי ושיח ההספד בספרים אלה (לדעת בתה: "היא כתבה על הדברים המכוננים [בהתייחס לתקופה המאוחרת יותר בכתיבת מכבי]; בקיבוץ זה יותר פרזואי"). לבסוף, הן ברמה אישית הן ברמה לאומית, שהרי השתיים אוחדו באופן טרגי בחייה, הפך הביטוי של מכבי בספריה המאוחרים מבוטח ונינוח למספיד ומוכיח ועם זאת -- עדיין -- מקווה.

לילות ירושלים: חבל שהדור הצעיר אינו יודע

בשלב מוקדם בספרה **לילות ירושלים** מצהירה מכבי על מקור המוטיבציה שלה לכתיבת זיכרונותיה בשנים שלפני הקמת המדינה, בהן העתיקה משפחתה הצעירה את מקום מגוריה מהשרון לחיפה ואחר-כך לירושלים ולתל אביב. ניסיונה של מכבי להחיות את התקופה ה"ירושלמית" של חיי המשפחה הצעירה, שהפכה במהרה למשפחה שכולה ומפורקת, הוא-הוא

³⁰ תהליכים אלה מעסיקים בהווה את החברה, התרבות והמחקר בתחומים שונים ומגוונים בישראל. להלן אחדים מן המחקרים העוסקים בהם: יואב גלבר, **למה פירקו את הפלמ"ח: הכוח הצבאי במעבר מיישוב למדינה** (ירושלים: שוקן, 1986); אניטה שפירא (עורכת), **מדינה בדרך – החברה הישראלית בעשורים הראשונים** (ירושלים: מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל, 2001); ברוך קימרינג, **מהגרים, מתיישבים, ילידים – המדינה והחברה בישראל בין ריבוי תרבויות למלחמת תרבות** (תל אביב: עם עובד, 2004), בעיקר פרקים 2 ו-3; עוז אלמוג, **הצבר** (תל אביב: עם עובד, 1997); ע. אלמוג, **פרידה משרוליק: שינוי ערכים בחברה הישראלית** (חיפה ואור יהודה: אוניברסיטת חיפה וזמורה-ביתן, 2004).

העומד בבסיס שלושת ספריה האחרונים. כך גם לגבי תודעת השכול הכפול, בעקבות נפילת בן-זוגה ולאחר מכן בנה, המבוטאת בתוכנם ובהקדשות של חלקם. בצמוד לעיסוקה המאופק בשכול, מתייחסת מכבי **בלילות ירושלים** גם לגיוון התרבותי שבמסגרתו חייתה באותה תקופה:

חבל שהדור הצעיר אינו יודע על תקופה קשה ומדכאה, שבסופו של דבר יצאנו ממנה מנצחים, אם כי רוצים ומלקקים את פצעינו. חבל שהדור הצעיר אינו יודע מה רבה היתה תרומת העולים החדשים שבאו לתגבר אותנו, ושידענו להעריכם אם גם לא פעם התבדחנו על חשבונם. מה רבים השואלים האומנם יתכן שמחוצפים העזנו לטפס במדרוני הקסטל הצחיחים ולעבור בשער הגיא, בלי טנקים ומשוריינים (**לילות ירושלים**, 8).

בדברים אלה יוצרת מכבי חיבור -- שאיננו מובן מאליו בחברת היישוב בתקופת טרום המדינה -- בין לוחמי הפלמ"ח ובין "העולים החדשים" ממגוון מקומות ורקעים.³¹ שלא כצפוי במסגרת אווירת ההתנשאות באותה עת על החדשים זה-מקרב-באו, היא מדגישה דווקא את תרומת החדשים; אך באותו משפט היא גם מציבה אותם במקומם של אלה שמתבדחים על חשבונם, מן הסתם מפאת מנהגייהם הבלתי צבריים, כפי שנראה בתיאורי החיילות מארצות מוצא שונות להלן. אשר ללחימה "בלי טנקים ומשוריינים", ניכר כי זהו אזור העניין והכאב המהותיים במיוחד עבור מכבי, כמי שחוותה שכול כפול במלחמות ישראל, כפי שנראה בהמשך הקריאה בספריה המאוחרים יותר.

בחיוך ובדמע – סיפורים: אולי אודט, אולי ז'קלין, אולי סימון

האזכור המצומצם של "תרומת העולים החדשים" **בלילות ירושלים** זוכה לפיתוח בספרה הבא של מכבי, **בחיוך ובדמע – סיפורים** (1986), בו היא מספרת על עבודתה כקצינת אפסנאות בצה"ל ועל מפגשיה עם חיילות עולות או מהגרות שהגיעו ממקומות שונים ומגוונים:

האמינו לי, לא פשוט היה לחלק את הציוד. הבנות הפלמ"חאיות שלנו נשאו בקרבן אי-אהדה מופגנת ללבישת מדים בכלל והיה זה מבצע לשכנען שהאדם אינו נעשה רובוט, בהכרח, משום שהוא לובש תלבושת אחידה.

ואשר לבנות העולות החדשות, שהגיעו באותו זמן גלים גלים ובאו אלינו בלי התראה, ומחוסר אונים נאלצנו לפעמים להשכיבן על הארץ באחד הצריפים הענקיים, שהיו חסרי חן וריהוט כלשהו - הבנות הללו שעברו את המחנות ואת כל אימי המלחמה ואת כל המחסור בנוחיות ובתנאים אנושיים ואת המחסור הנפשי והפיסי - הן לא ידעו אלא לבוש תקני מהו. הספיקו להן חצאיות וסודר. מה רב השכנוע שהיה עלינו להפעיל כדי להביאן ללבישת חולצה תחת הסודר (לבישת סודר ללא חולצה היתה אסורה על-פי פקודות מטכ"ל. מגרה מידי, נקבע. מעניין לדעת האם זאת קבע מתכנן אופנה או קצין שבמו-עיניו נוכח לדעת שסודר המונח על הטופוגרפיה של חיילת הינו דבר מעורר מחשבות חטא...). בימים ההם של ראשית 1948 לא היה זה עדיין עידן "שחרור

³¹ באותה רוח דברים, גם הספר האלבומי בעריכת חנה יבלונקה ואחרים מבקש להנכיח את חלקם ותרומתם של ניצולי השואה לתקומת העם והמדינה. ר' את מאמריו של מרדכי נאור, "מלחמת העצמאות", "הגח"ל, 1948-1949", בתוך: בלה גוטרמן, חנה יבלונקה ואבנר שלו (עורכים), **אנחנו פה – ניצולי השואה במדינת ישראל** (ירושלים: יד ושם, תשס"ח), 98-122, 123-146.

האישה", אך לגבי אותן הבנות – לבוש תחתון וחזיות – הס מלהזכיר. הבנות העולות היו כיצורים פראיים-למחצה, מסרק לא עבר בשערותיהן והמקלחת היתה בעבורן מתקן מעורר זיכרונות אימה. מאחר שדיברו שפות שלא ידענו, לא יכולנו להסביר להן מה עליהן לעשות. וכך היה קשה מאוד לעבור מענייני לבוש גם לעניין החיוני יותר של שיבוץ ליחידות, לתהות, ולו במקצת, על קנקן, לדרוש את ההכרחי ולשמוע בקשות. היה ברצוננו ללכת לקראתן למרות שמעטות מתוכן ידעו מה לבקש....

גם מצפון אפריקה הגיעו אז ובאותה תקופה - בעיקר מאלג'יר - הבנות, לרוב נאות ובריאות היו, ולא היה להן משקע זיכרונות מחרידים מימי המלחמה, להוציא סיפורים ששמעו על התקדמות צבאות הציר במדבר המערבי, והידיעה שכל צפון אפריקה עלול ליפול בידי האיטלקים והגרמנים, ושגורל תושביו היהודים עלול להיות כגורל קהילות אירופה הכבושה. לשון הבנות היתה צרפתית; כיון שלא יכולנו להגדיר את כל השפות שהיו בפי העולות מן המחנות – משום כך כינינו את כל העולים זה מקרוב באו - "הצרפתים".

בת אחת מאלג'יר התחננה בפנינו שנשלח אותה לפלוגה של הגדוד השישי, שהיתה מוצבת בפסגת בית מחסיר, מקום הקרוי בפינו "המסרק", שם צמחו אורנים עתיקי ימים, גבוהים ועבותי-צמרת על חוד הפסגה, בפיזור אופייני מאוד, וצורתם הנחילה את השם "המסרק" למשלט זה... שלחנו ל"מסרק" את הבת שאינני זוכרת את שמה – אולי אודט, אול ז'קלין, אולי סימון. ולא ידענו אם חובבת נוף היא ומדוע זה בחרה בפסגה הרמה. אנו, קצינות הח"ן, פקדנו את הפלוגות השונות לעתים מזומנות. כאשר עלינו ל"מסרק" תמיד הקבילה את פנינו אותה אודט, ז'קלין או סימון, חיך חושף את שיניה הלבנות, החזקות ומאיר את פניה היפים, השחומים. טוב, טוב מאוד, וגם ארמנד לא רחוק והיא פוגשת אותו בעתות הפנאי. הוא באותה פלוגה, היא רואה אותו בצאתו לפעולה וגם חרדה לשובו (בחיוך ובדמע – סיפורים, 46-47).

בקטע זה יוצרת מכבי חלוקה בין שלוש קבוצות של חיילות צה"ל בראשית שנות המדינה: "פלמ"חאיות" ותיקות בארץ, ניצולות שואה אירופיות ויוצאות צפון אפריקה. ההבדל בין הקבוצה הראשונה לשנייה מתבטא ביחסן ללבוש: בעוד שה"פלמ"חאיות" מתנגדות ללבישת מדים כי לדעתן אלה הופכים את האדם-אישה ל"רובוט"³², הרי שהניצולות מתנגדות ללבישת פריטי לבוש שמעבר להכרחי לצורך כיסוי הגוף, כגון חולצה מתחת לסוודר או לבוש תחתון. תיאורן של החיילות ניצולות השואה מהדהד את טראומות השואה שעברו רק שנים אחדות לפני הגעתן

³² היריעה הנוכחית תקצר מלהקיף את ההילה ה"פלמ"חית" המעטרת את בחיור ובדמע לכל אורכו, למשל בתיאורי המתנדבת המבוגרת שכיניה "אמא יופה" (39-40) וה"אקונומית" אסתרל (40-41). כן מצויים בספר זה אזכורים לשפה פלמ"חית (למשל ב 38, 42, 43), שכל הנראה הושפעו מגל התודעה והתהודה שעוררה באותו עשור הטרילוגיה של נתיבה בן יהודה: **בין הספירות: רומן על התחלת המלחמה** (ירושלים: כתר, 1981); נ. בן יהודה, **מבעד לעבותות – רומן על שלושה חודשים ב-1948** (ירושלים: דומינו, 1985); נ. בן יהודה, **כשפרצה המדינה: דוקו-רומן על מה שהיה איתי במשך "ההפוגה" הראשונה בחודש השני של המדינה, 9.7.1948-11.6** (ירושלים: כתר, 1991). אמנם החלק האחרון בטרילוגיה של בן יהודה הופיע אחרי **בחיור ובדמע – סיפורים** (1986) של מכבי, אך שני החלקים הראשונים הופיעו לפניו ויכלו להוות לו מקור השפעה. גם לפי דברי בתה, מכבי שמרה על קשר עם ותיקי וותיקות הפלמ"ח ופקדה את מפגשיהם עד לזקנתה המאוחרת.

ארצה: הן מגיעות בהמוניהן "גלים גלים" ו"בלי התראה", הן משוכנות משום כך ב"צריפים ענקיים" המזכירים להן (או לכותבת, המנסה לאמץ את נקודת מבטן המשוערת) את מבני ה"מגורים" במחנות למיניהם בשואה והן נרתעות ממקלחת, שהיא "בעבורן מתקן מעורר אימה". בשל כל אלה הן נראות בעיני סביבתן, והמחברת בתוכה, כ"יצורים פראיים-למחצה". כמו כן, כנרמז בשיח על כללי הלבוש של הצבא בראשיתו (האוסרים לבוש "מגרה מידי" ו"מעורר מחשבות חטא"), נתפשות הניצולות כמשולחות או "חייטיות" מבחינה מינית, להבדיל מיוצאות צפון אפריקה, שיתוארו בהמשך בגוונים מיניים ואקזוטיים בגבולות התקינות. ואשר לניצולות, בשל מכלול מטעניהן הן מתקשות בתקשורת עם המערכת הצבאית וזו, מצדה, מתקשה למלא את בקשותיהן.

שונות משתי הקבוצות הראשונות הן הבנות מצפון אפריקה, "בעיקר מאלג'יר",³³ שהן "נאות ובריות", "שחומות", דוברות צרפתית ומשחררות מן המשקעים שיש לניצולות השואה מאירופה (למרות שכידוע, גם יהודי לוב ותוניסיה נכלאו במחנות ריכוז בארצותיהם ויועדו להשמדה ורק שינוי החזית באזור הביא לשחרורם; וגם ביניהם היו כאלה שהוגלו למחנות באירופה³⁴). בתיאורן של החיילות יוצאות צפ"א נוקטת המחברת שיוך גנרי (מסווג) ומקטין, לפי שמות אופייניים לקבוצה זו: "אולי אודט, אולי ז'קלין, אולי סימון" (כך פעמיים ברצף של כמה שורות). בידוענו את הרקע המצרי-פרנקופוני והרב-תרבותי ממנו צמחה מכבי עצמה, נוכל לתמוה על בחירתה לכנות את החיילות הללו זרים בכלל "צרפתים", כאילו שלא הבחינה מי דובר צרפתית, לשון אמה, ומי לא (בתה התייחסה לעניין זה באומרה: "אידיאולוגית, היא לא סבלה את הצרפתית", בהתכוונות לשפה ולתרבות). לא פחות מתמיה הוא שיוך ה"בת מאלג'יר" המוצבת בפסגת בית מחסיר, לקבוצת נשים בעלות שמות אופייניים ליוצאות צפון אפריקה, וכל זאת בזמן שלפחות השם ז'קלין היה אמור להיות מוכר למכבי מבית, שהרי זהו שם אחותה הצעירה והיחידה. מתיאורי הנשים המשתייכות לשלוש הקבוצות הללו עולה ריבוד משולש שבו נמצאות ה"פלמ"חיות" בראש, אחריהן הצפון-אפריקניות בעלות הגינונים הרומנטיים ואילו בתחתית מוצבות הניצולות הפראיות ובעלות החסכים. בכך מציגה מכבי עמדה שונה מתפיסות מחקריות ותרבותיות עכשוויות לגבי אותה תקופה, המציבות את יוצאי ויוצאות ארצות האסלאם בתחתית

³³ לפי נתוני ארצות המוצא של עולים/מהגרים בעשורים הראשונים למדינה, העלייה/הגירה מאלג'יריה באותן שנים היתה מועטת יחסית למדינות צפון-אפריקה אחרות כגון מרוקו, תוניסיה ולוב: בסה"כ הגיעו ארצה מאלג'יריה בין השנים 1930-1962 כ-15,000 יהודים, לעומת כ-120,000 שעברו לצרפת ועוד רבות בודדות שעזבו לארצות אחרות. לכן, מעניינת קביעתה של מכבי כי מבין יוצאות צפ"א שטיפלה בענייניהן היתה קבוצה משמעותית "בעיקר מאלג'יר"; יתכן שכונתה היא שהן היו בולטות בנוכחותן ולא שהיו רבות מהן בצה"ל. ר': יוסף שרביט, "יהודי אלג'יריה ומדינת ישראל – עלייה, התיישבות וייחודיות", בתוך: הנ"ל, **יהודי אלג'יריה בעידן הצרפתי** (תל אביב: משרד הביטחון, 2010), 161 (157-165).

³⁴ על שואת יהודי צפון אפריקה ר': אירית אברמסקי-בלוי (עורכת), **פנקס הקהילות: לוב, תוניסיה** (ירושלים: יד ושם, 1997); על זיכרונות ניצולת ברגן בלזן יוצאת לוב מבעד לעיני נכדה ר': יוסי סוכרי, **אמיליה ומלח הארץ** (תל אביב: בבל, 2006); יוסי סוכרי, **בנגאזי - ברגן-בלזן** (תל אביב: עם עובד, 2013).

הריבוד הכולל את ותיקי הארץ, יוצא אירופה ויוצאי אסיה ואפריקה.³⁵ כל זה מוכפל עשרות מונים כשמדובר במסגרת צבאית, בה נשים הן בבחינת "אחר" מעצם הגדרתן הכוללנית כ"לא-לוחמות", למעט יוצאות מן הכלל. וכל זאת, בשונה מן הפלמ"ח שעל בסיסו הוקם צה"ל ושבנו לחימת נשים היתה מקובלת יותר הן ברמה הצהרתית הן בפועל.³⁶

לילות ירושלים ובחיוך ובדמע – סיפורים: ניד עפעף מגלה כל שצריך לגלות לי

כאמור, השיח הלאומי והפטריוטי של מכבי השתנה בספריה האחרונים לשיח של הספד וספק(נות) לגבי הערך וההצדקה של הקורבן הקשה, שהיא עצמה הקריבה. בשניים מספריה המאוחרים יותר, **לילות ירושלים ובחיוך ובדמע – סיפורים**, מתארת מכבי בפירוט את פציעתו ומותו של בן זוגה הראשון, מכבי מוצרי-מני (מק), ואת תגובתה לנפילתו בזמן אמת ובתקופה שמיד לאחר מכן:

בא יום אביב נושא בושם ניצת-ההדרים, אך נעדר כל מה שנוהגים לקשור למושג אביב: רומנטיקה, אושר, תקוות. מק חייך אלי והתניע את המכונת. נופפתי לו לשלום, וראיתי את צודדיותו במכונת המתרחקת.

עמדתי על סף המדרכה, בדיוק כפי שעמדתי פעמים אין-ספור על סף... ונופפתי - להתראות. ולא ידעתי, לא ידעתי - שזו הפרידה האחרונה, ככה-סתם ברחוב הסואן. ריחות האספלט הלוהט מתערבבים בריחות נישאים מרחוק, ריחות הפרדסים אשר לא נראו אבל השתרעו אז כים ירוק-כהה לכל-עבר, עוטפים את העיר כמעיל-קטיפה רך, ירוק. ועתה אינם עוד...

³⁵ בכך מציגה מכבי ראיית דברים מנוגדת לזו המתוארת בספרה של אורית רוזין ביחס להתנשאות הממסד כלפי יוצאי ארצות האסלאם ביתר שאת מאשר כלפי עולי אירופה. ר': אורית רוזין, "תנאים של סלידה: תדמיתם של עולים מארצות האסלאם בעיני ותיקים", בתוך: הנ"ל, **חובת האהבה הקשה – יחיד וקולקטיב בישראל בשנות החמישים** (תל אביב: עם עובד, 2008), 199-222. אשר ליוצאי אירופה ובייחוד ניצולי השואה הרבים שבהם, חוקרי ספרות כגון נורית גרץ, איריס מילנר ואחרים עמדו על דימויים הסטריאוטיפי השלילי מעיקרו בעיני הספרות והתרבות בעשורים הראשונים למדינה. ר': נורית גרץ, **ניצולי שואה, זרים ואחרים בקולנוע ובספרות הישראלים** (תל אביב: עם עובד והאוניברסיטה הפתוחה, 2004); איריס מילנר, **הנרטיבים של ספרות השואה** (תל אביב: הקיבוץ המאוחד). לכאן שייך גם עניין דימויים ל"אבק אדם" -- כמשקל שכנגד לתיוג המזרחים כ"פרימיטיביים" -- באותן שנים. ר': ב. קימרינג, **מהגרים, מתיישבים, ילידים – המדינה והחברה בישראל בין ריבוי תרבויות למלחמת תרבות**, 290; זאב צחור, "הנגב באידיאולוגיה ובעשייה הציונית", **אריאל** 150-151 (תשס"ב), "הנגב" - חלק א', 16 (20-11); דבורה הכהן, **הגרעין והרחיים – התיישבות העולים בנגב בעשור הראשון למדינה** (תל אביב: עם עובד, 1998), 127.

³⁶ דפנה יזרעאלי, "מגדור בשרות הצבאי בצה"ל", **תיאוריה וביקורת** 14 (1999), 85-109. לעניין מקומן ודמותן של נשים בפלמ"ח ר': יעל ש. פלדמן, "אנו אנו הפלמ"ח' – מבט חתרני מעזרת הנשים", **מאזנים** ע"ב, 9 (תשנ"ח), 41-44; יעל ש. פלדמן, "שוויון המינים או אפליה מגדרית? הטריולוגיה של הפלמ"ח מאת נתיבה בן יהודה". בתוך: גלית חזן רוקם, **רות קרק ומרגלית שילה** (עורכות), **העבריות החדשות – נשים ביישוב ובציונות בראי המגדר** (ירושלים: יד יצחק בן צבי, 2001), 175-188.

עברו ימים ולא ידעתי מאומה. באקראי פגשתי בראובן שילוח. שאל: "מה עם מק?" למה, נחרדתי לפתע? לפתע הכול קשוב והדם זורם לפני. למה? למה? "כלום, כלום", אמר. מי אכזר ויבאו לבשר בשורות-איוב? מחזרת אני על פתחי-המטה ושואלת, מה עם השיירה? על פתק מקומט, רשומים ברישול, בדיו אדומה, שמות ההורגים, ומן הצד השני שמות הפצועים. ירוחם עושה עצמו מעיין ומפענח: "מק פצוע, אל תדאגי". בו בערב מגיעה תשדורת "מן הצד", מידידה-אלחוטאית ובה כמה שורות: "מק נפצע ונותח. מחייך ומדבר. מבקש שתבואי, אבל לא בשיירה".³⁷

גיסתי מכינה את שולחן סדר-הפסח. המפה מקושטת במאכלי-החג, שבים וספורים את המקומות. מה חסר? להוסיף, להרבות בתבלינים? מה עוד? מצלצלים בדלת. נכנסת שוש ידידתי, שלישת מטה-הפלמ"ח. ניד עפעף מגלה כל שצריך לגלות לי.

אנו יוצאות למרפסת, היא ואני, וצופות בים ובשמש הנוטה לערוב. אני הולכת, משום שאיני מסוגלת לשבת בשקט, ומביאה פחית עגולה של סיגריות פליירס. השמש מחליקה, אדומה, לים הנראה כחול, עמוק ורוגע. שוש שונאת את הים בו טבע רעה והיא אינה מתרחצת בו לעולם. הים פרוס מולנו בכל יופיו.

עולמי נעצר לפתע ברגע זה. הכול בקרבי מתהפך. כל אשר עומד מולי, מראהו שונה, צבעו, צורתו שונים בתכלית, הכול היה אחרת, החל מאותו רגע של שקיעה אביבית. קולי אינו קולי שלי. איבריי כבדים ומסורבלים ואינם נענים לי. מוזר שהיד עדיין אמונה להוליך את הסיגריה אל השפתיים, אל מול השקיעה הכחולה, המהולה בדם-השמש, פולטות אנו עשן-סיגריה בשתיקה...

ישבתי כל ה"סדר" כולו בשתיקה ושתייתי, ותהו המסובים מה אירע ומה מנסה אני להטביע בשלולית של האלכוהול ["ארבע כוסות כפל-כפליים", שנזכרו קודם לכן]....

כעבור ימים מעטים החלו להגיע החברים. עם תום-הפעולה ובטרם-פעולה. גונבים רגע כדי לגשת. קשה שבעתיים מאשר לעמוד מול אש להתייצב בפני אישה שזה אשר סביבו בנתה כל חייה נפקד מבין החיים, נקרע לפתע...

ואני, כל אותם ימים כולם, כמי שאחזו דיבוק – מחשבה אחת בלבד שולטת בי, חוזרת בלי-הרף על האמירה הפשוטה אך מלאת-הגאווה: "אבל הדרך פתוחה. כן, הדרך לירושלים פתוחה. הם הצליחו בכל זאת לפתוח את הדרך לירושלים" (לילות ירושלים, 213-215).

=====

אני כאן. עובדה. וזו כנראה מחלקת המודיעין ונתנו לי עבודה לעשותה. בשנים מאוחרות יותר יקראו לעבודה כזו – עבודה יזומה. עלי להעתיק כתב צופן על מכונה אנגלית. עד היום הזה, אני משוכנעת שאיש לא היה זקוק לפרי עמלי. אבל יתכן שאני טועה. נדמה לי שהתריסים מוגפים. דבר אחד ברור: חצי אור אופף אותנו. אני ליד המכונה, עוסקת בעבודה הלא-דחופה הזו, אולי בלתי-נדרשת לאיש, וכלי לוטה בחצי אור. מחשבותיי, תחושותיי וחוש המציאות שלי ניטשטשו והמציאות עצמה נותרה בצל-אור.

רק לפני ימים אחדים, בערב ההוא, בליל-הסדר, בשעת בין-ערביים, נכנסה שוש ידידתי לדירתה של גיסתי, יהודית, ועל-פי מבע פניה, הבנתי שמק מת. והרי ידענו שאין לקוות כי יחלים מפצעיו. שוש ואני מצאנו מקלט במרפסת ועינינו תלויות בשמש האדומה השוקעת לאטה בים. כך נדמה לי. הים הכחול כהה כפי שאהבתיו עוד מילדותי והשמש תלויה, אדומה ושוקעת בים, בגוון מאיים. ניגוד בוטה למרחב בו תשקע בעוד רגעים אחדים.

³⁷ לדברי אלונה קרן-מכבי, מפקד הפלמ"ח יגאל אלון הציע לאמה לטוס אל מק הפצוע; אך בידיעה שבאין טיסות "אזרחיות", הטסתה תבוא על חשבון הטסת תחמושת, היא ויתרה על האפשרות הזו.

נדמה לי, שבתוך טשטוש החושים, גם אז, התבוננתי על עצמי מהצד. על שתינו בעצם. שותקות, יודעות, מעשנות בשרשרת. הלכתי להביא פחית שלמה של סיגריות. הסביבה זרה, ריח ההדרים - שלא כבירושלים - נישא עם פסח באוויר - באותם הימים עדיין היו מגיעים בושמי הפרדסים שהקיפו את תל-אביב ומשתלטים על החושים עד כלות הנשמה. אנו יושבות ושותקות ומחר אינו קיים כל-עיקר. לא יכול להיות קיים.

כיצד נכרכים חיינו של אדם בחיי רעהו עד כדי כך שלא יוכל להעלות על הדעת חיים כלשהם בלעדיו? על בעיה זו אוכל להרהר כל ימי חיי, ואילו הערב נוטה לסיימו והכול נעשה באורח שגרת-מכני בלי לתת את הדעת על התחושות האמיתיות ועל העובדה שהחיים לבחורה זו הם ככוס בדולח דקה שנסדקה. אין לתקן, ועד ליומי האחרון, בלתי מודע, יתייצב הרגע הזה – בין החיים שהיו חיים של אהבה, שמחת-חושים, וצפיות ובין הריקות שמכאן ואילך. אעשה בודאי ניסיון לטייח, לקום ולהתמודד למרות הכול ולשחק ב"נדמה לי" - אחר הנפילה (בחיוך ובדמע – סיפורים, 11-12).

עוצמתו של התיאור הכפול של נפילת מק נותרת בעינה גם קרוב לשבעים שנה אחרי נפילתו, באביב 1948, וגם לאחר שנות דור שעברו מאז העלאת הדברים על הכתב ופרסומם פעמיים, בהפרש של שמונה שנים, ב-1978 וב-1986. **בלילות ירושלים** מתארת מכבי את נפילת רעה מק לקראת סיום הספר, שעסק רובו ככולו בשנים שקדמו להקמת המדינה ובלחימת הפלמ"ח. ואילו **בבחיוך ובדמע – סיפורים** מהווה נפילת מק את נקודת הפתיחה לתקופת חייה של מכבי כקצינת אפסנאות בצה"ל בשנות הראשית של המדינה. בשני התיאורים נובעת עוצמת הדברים מן השילוב בין איפוק בזמן אמת לבין ביטוי מפורט ונוקב מקץ שנות דור.

התיאור המוקדם יותר מעוגן בהקשר הטבעי, כביכול, של עונת האביב, של ניחוח הפרדסים שסביב תל אביב ושל הים הנשקף ממרפסת דירתה של יהודית, גיסתה של מכבי. תיאור האביב מעלה על הדעת את ה"טבעיות לכאורה" שבבסיס הפואמה "בעיר ההריגה" של חיים נחמן ביאליק, שנכתבה בעקבות פרעות קישינב (1903): "כי קרא אדוני לאביב ולטבח גם-יחד: / השמש זרחה, השיטה פרחה והשוחט שחט".³⁸ לכאורה יש הבדל עקרוני בין מצב הגלות ואירוע הפרעות, אליהם מתייחס ביאליק, לבין נפילת לוחם פלמ"ח במלחמת העצמאות של מדינת ישראל. אולם מנקודת מבטה של אשת הלוחם, שאביה נרצח במצרים על רקע לאומני ומעמדי כעשור קודם לכן ואשר בנה נפל בחזית המצרית במלחמת יום הכיפורים, קיים מכנה

³⁸ חיים נחמן ביאליק, "בעיר ההריגה", **כל שירי ח.נ. ביאליק** (תל אביב: דביר, 1972), שנו (שנו-שו), ר' מאמרה של שרה הורוביץ על עמדתו של הדובר בשירו של ביאליק כמעין צופה-עד המתאר את תוצאות הפוגרום מתוך הזדהות גדולה, משל חווה ולו חלק מהזוועות במו גופו: Sara R. Horowitz, "The Rhetoric of Embodied Memory in 'The City of Slaughter'", *Prooftexts*, 25, nos. 1-2 (2005), 73-85.

משותף לשני האירועים, שונים ככל שיהיו, והוא מצב ההקרבה, שאף מבחינה מילולית גרידא יש בו גם קורבן וקורבנות.³⁹

צירוף ניחוח הפרדסים ל"ריחות האספלט הלוהט" של המרחב העירוני התל אביבי מחזק את הטון האלגי, דמוי הקינה, מאחר שהמחברת מציינת כי בזמן כתיבת הדברים, כשלושים שנה לאחר האירועים, גם הפרדסים כבר "אינם עוד". אל הפרדסים ש"השתרעו אז כים ירוק-כהה לכל-עבר, עוטפים את העיר כמעיל-קטיפה רך", מצטרף הים ה"אמיתי", בו צופות בשתיקה מכבי וחברתה שוש,⁴⁰ כשהן מעשנות בשרשרת. אזכור הים מעלה על דעתה של מכבי את טביעת רעה של חברתה (צבי ספקטור, מפקדם של כ"ג יורדי הסירה שלא שבו ממשימת חבלה בנמל טריפולי שבלבנון במאי 1941) וטומן בחובו את האפשרות לנגוע בכאב ולו בעקיפין, בדרך של ה(ע)תקה (displacement) מטונימית,⁴¹ באסונה של חברתה. תיאורי הים מהווים, כך נראה, כלי קיבול⁴² לרגשותיה הקשים של מכבי, שבאובדן בן זוגה או רעה שלה מדובר כעת. רגשותיה באים לידי ביטוי חלקי, נשלט וממותן גם בדרך תיאורה את קבלת ההודעה על פציעתו של מק ומותו. היא נתקלת "באקראי" בראובן שילוח (זסלנסקי/זסלני, לימים ראש "המוסד" הראשון), שכלל הנראה פולט מבלי משים מידע שטרם הובא לידיעתה על פציעת מק: "שאל: 'מה עם מק?' למה, נחרדתי לפתע?... למה? למה? 'כלום, כלום', אמר". כעת נרתמת מכבי עצמה להגנת מפקדיו של מק בשאלה הרטורית "מי אכזר ויבוא לבשר בשורות-איוב?" היות שהתשובה מבחינתה היא שאין בנמצא אדם "אכזר" כזה, יוצא שמוטל עליה עצמה להגיע אל המידע: "מחזרת [בהדהוד צלילי ל"אכזר"...] אני על פתחי המטה ושואלת, מה עם השיירה?"

³⁹ על התפתחות הקשר בין הקרבה לקורבנות במעבר מיישוב למדינה ובשנות המדינה ר': יעל זרובבל, "קרב, הקרבה, קורבן: תמורות באידיאל ההקרבה הפטריטי בישראל", בתוך: אבנר בן-עמוס ודניאל בר-טל (עורכים), **פטריטיזם – אוהבים אותך מולדת** (תל אביב: דיונון, אוניברסיטת תל אביב, 2004), 29-59. בעוד שזרובבל מתארת תהליכים של ירידה במוכנות לקורבן ומחאת אמהות כמי שיוצרות חיים, הרי שמכבי אינה מוחה על עצם הצורך המתמיד בקורבן ומבחינה זו היא נותרת קרובה לצד האבות במאמרה של זרובבל.

⁴⁰ "שוש" היא שושנה ספקטור, קצינת השלישות של הפלמ"ח והאישה בעלת התפקיד הבכיר ביותר בארגון, אלמנתו של צבי ספקטור מפקד הפעולה של כ"ג יורדי הסירה. היא גם אמו של יפתח ספקטור, טייס, מפתח מערכות, סופר ומכותבי "מכתב הטייסים" בדבר סירובם לפגיעה באוכלוסיה אזרחית (2003). ר': מירון ברון, **כ"ג יורדי הסירה** (תל אביב: ללא ציון הוצאה, תשכ"ה); אפרים ברוך, **כ"ג יורדי הסירה** (תל אביב: חמו"ל, 1999).

⁴¹ אנה פרויד, **האני ומנגנוני ההגנה** (תל אביב: דביר, 1977), 18-19, 102-103; רוני סולן, **חידת הילדות** (תל אביב: מודן הוצאה לאור, 2007).

⁴² בספרם על שפה ודיבור על דברים שקשה או אי אפשר לאומרם, מבססים המחברים והעורכים סנפורד בודיק ו-וולפגאנג אייזר את חקירותיהם במבחר יצירות על המושג היווני קורה (khora), שפירושו כלי קיבול או מקום או מיקום של תכנים שאינם ניתנים לביטוי. ר': Sanford Budick and Wolfgang Iser (eds.), *Languages of the Unsayable – The Play of Negativity in Literature and Literary Theory* (New York: Columbia University Press, 1996), xv-xvii (xi-xxi); Michel de Certeau, "The Unnameable", in idem. *The Practice of Everyday Life* (trans. Steven Rendall) (Berkeley: University of California Press, 1984), 190-198; מיכל אפרת (עורכת), **שתיקות – על מקומה של השתיקה בתרבות וביחסים בין-אישיים** (תל אביב: רסלינג, 2007).

כעת מתחילה "סאגה" נוספת של מזעור והסתרה: "על פתק מקומט, רשומים ברישול, בדיו אדומה, שמות ההרוגים, ומן הצד השני שמות הפצועים. ירוחם [כהן, קצין המודיעין במטה הפלמ"ח⁴³] עושה עצמו מעיין ומפענח: 'מק פצוע, אל תדאגי'". למרבה האירוניה, יתכן שבזמן השיחה הזו מק כבר אינו בין החיים, שהרי כל שלב נודע לאשתו בהשהיה ולאחר עיכובים. אך מה שאינו יכול להיאמר בגלוי ("ישבתי כל ה'סדר' כולו בשתיקה ושתייתי, ותהו המסובים מה אירע...") נאמר במובלע ובדרך מינימליסטית: "ניד עפעף מגלה כל שצריך לגלות לי". שעל כן מרובים בתיאור זה, לצד ביטויי הרמיזה, השתיקה והאלם, גם ביטויי מוות עקיפים כגון טביעה, שקיעה ו"דם השמש". ואילו עשן הסיגריות מספק חיץ ויזואלי וטקסטואלי בין כל אלה ובין משמעותם או משמועם בתודעה המפורשת של המחברת. כמו כן, ניתן לראות את העישון בשרשרת של שתי החברות, האלמנות, כמזכיר במשהו מחוות ותגובות גבריות של שתיקה ואלם בסרטי בוקרים או פעולה של עשורי אמצע המאה העשרים.

שלושים וארבעים שנה לאחר האירועים -- בניגוד לאיפוק, לשתיקה ולהשתקה בזמנם -- יורדת מכבי לעומקי הטראומה והכאב שחוותה עם נפילת בן זוגה. את התהליך שהיא עוברת ניתן להסביר באמצעות מחקר הטראומה והפוסט-טראומה. מחקר זה, שהחל בסמוך לתחילת המאה העשרים והתפתח בעקבות אירועים היסטוריים עוצמתיים כגון מלחמות העולם ומלחמת ויאטנם, וכן בעקבות פיתוח המודעות לפגיעות ופגיעות בחדרי-החדרים של המשפחה והקהילה (insidious trauma), מספק כלים תיאורטיים להבנת טראומה מסופרת או נרטיבית (דהיינו למקרים בהם ה"מטופל" הוא טקסט סיפורי ו/או שיחי, להבדיל ממטופל בשר ודם). אזור מתח מרכזי בין תופעות הפוסט-הטראומה (המאוגדות תחת המונח "הפרעת דחק פוסט טראומטית", PTSD, Post Traumatic Stress Disorder) הוא הפער בין חזרה כפייתית למקור הטראומה לבין הימנעות מנגיעה בו. הכפייתיות עשויה להתבטא בחזרה טקסטואלית על אירועים, מילות מפתח והתנהגויות הקשורות לאירוע הטראומטי; ואילו ההימנעות עשויה להתבטא במנגנונים כגון הדחקה, הכחשה וה(ע)תקה,⁴⁴ או במופעים אחרים של שתיקה, השתקה, קיטוע וקהות חושים.⁴⁵ בכתיבתה של מכבי על נפילת בן זוגה מק במלחמת העצמאות בשניים מספריה ניכר כי היא נעה בין שני הקטבים הללו, של ביטוי מרובה לעומת שתיקה והשתקה תוך התקדמות, כאמור, למצב

⁴³ ר' ספרו של ירוחם כהן, איך בסוריה צעד הפלמ"ח (תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 1972).

⁴⁴ על כך ר' מאמרו של ז'ק דרידה בספרם של בודיק ואייזר שנזכר לעיל: J. Derrida, "How to Avoid Speaking: Denials", in Budick and Iser (eds.), *Languages of the Unsayable*, 3-70.

⁴⁵ ג'. לואיס הרמן, "פרק ראשון: היסטוריה נשכחת", בתוך: הנ"ל, *טראומה והחלמה*, 19-49. עוד על פיתוח מושג הטראומה ויישומו בהבנת יצירות ספרות ותרבות ר': Jeffrey H. Hartman, "on Traumatic Knowledge and Literary Studies", *New Literary History* 26 (1995), 537-563; Robert J. Lifton, *The Broken Connection – On Death and the Continuity of Life* (New York: Simon and Schuster, 1977); Laura S. Brown, "Not Outside the Range: One Feminist Perspective on Psychic Trauma", *American Imago* 48, 1 (1991), 119-133.

של ביטוי הולך וגובר, בייחוד ככל שמדובר בענייני החברה והמדינה ולא בעולמה האישי והרגשי. עוד ניכר כי המתח בין אלם לדיבור נוגע הן לתהליכי האבל של מכבי עצמה הן להתנהלותה של המערכת הפלמ"חית, אותה היא מוקירה ונמנעת מלבקר גם מקץ עשורים.⁴⁶

בתיאור המאוחר יותר של נפילת מק, בספר **בחיוך ובדמע – סיפורים**, אין אזכור לאביב, אם כי חג הפסח שזה עתה הסתיים נזכר גם כאן. ניחוח ההדרים והפרדסים מתואר הפעם כגורם פולשני, כחומר מרדים או כסם משכר: "בשמי הפרדסים... הקיפו את תל-אביב ומשתלטים על החושים עד כלות הנשמה" (בדומה ל"ארבע כוסות כפל כפלים" בהן הטביעה מכבי את אבלה בליל הסדר, שעות ספורות לאחר קבלת הבשורה ב**לילות ירושלים**, 214). אף בתיאור המאוחר יותר מרובים "סימני הדם" והמוות המשתמע מהם: "עינינו תלויות בשמש האדומה השוקעת לאטה בים", "הים הכחול כהה כפי שאהבתי עוד מילדותי והשמש תלויה, אדומה ושוקעת בים, בגון מאיים", "הערב נוטה לסיימו". בניגוד לתיאור הראשון, של המרפסת הצופה אל הים, בתיאור השני נמצאת מכבי בחדר, משרד, או מרחב אחר סגור ומוחשך, הכופה גם עליה הסתגרות בדל"ת אמותיה הרגשיות ובעומק אבלה ושברה: "התריסים מוגפים", "חצי אור אופף אותנו", "כולי לוטה בחצי אור. מחשבותי, תחושותי וחוש המציאות שלי ניטשטשו והמציאות עצמה נותרה בצל-אור", "נדמה לי, שבתוך טשטוש החושים, גם אז [עם קבלת הידיעה] התבוננתי על עצמי מהצד. על שתינו בעצם. שותקות, יודעות, מעשנות בשרשרת". כעת נמצאת מכבי לא בקרב משפחתה וילדיה הרכים, הנזכרים בקצרה בלבד בנסיעת המשפחה תל אביבה ברכב משוריין ערב החג (ב**לילות ירושלים**, 213), כי אם ב"מחלקת המודיעין" במטה הפלמ"ח, שם היא מועסקת למיטב הכרתה ב"עבודה יזומה" של העתקת "כתב צופן על מכונה אנגלית". למעשה, מטרת העבודה היא הסחת דעתה מאבלה, כך שבמרווח שבין כאבה וקהות החושים שלה, בין חזרותיה למוקד הסבל ובין האלם שלה, בין הדיבור והשתיקה, נמצאות מוכניות, אוטומטיות והעמדת פנים, או יצירה של מציאות מדומה: "היד עדיין אמונה להוליך את הסיגריה אל השפתיים" (**לילות ירושלים**, 214), "הכול נעשה באורח שגרת-מכני בלי לתת את הדעת על התחושות האמיתיות", "אעשה בוודאי ניסיון לטייח, לקום ולהתמודד למרות הכול ולשחק ב'נדמה לי' – אחר הנפילה" (**בחיוך ובדמע – סיפורים**, 11-12).

במהרה מפנה קהות החושים של מכבי בימים הראשונים שלאחר נפילת מק את מקומה לטובת פעלתנות והתנגדות בלתי שגרתיות לזמן ולמקום, דרך ה(ע)תקת מרכז הכובד של מחשבותיה ורגשותיה מן הספרה הפרטית לזו הציבורית, הניבטת לעיניה אגב שוטטות ברחובות תל אביב, ומן הספרה הציבורית לזו הלאומית. מכבי מסרבת לשבת "שבעה", ומחליטה כי מקומה מעתה הוא בצבא: "הצבא הוא ביתי, מפלטי, בין אנשיו גדלנו" (**בחיוך ובדמע – סיפורים**, 13). היא מגיעה להחלטה זו בזמן מנוחה על ספסלי רחוב בשדרות רוטשילד ובשדרות קק"ל תוך כדי התבוננות בתמונותיו של מק: "יש בהעמדת התמונה אל מול פני מעין השלמה עם עובדה

⁴⁶ על הקושי וההכרח לחשוב מחדש ובאופן יותר ביקורתי מבעבר על המלחמה ותפקוד אנשי הפלמ"ח בה, ר': עמנואל סיוון, **דור תש"ח – מיתוס, דיוקן, זיכרון** (תל אביב: מערכות, 1991); דן מירון (עורך), **מול האח השותק: עיונים ביושרת מלחמת העצמאות** (ירושלים ותל אביב: כתר והאוניברסיטה הפתוחה, 1992).

שלא ניתנת להכחשה" (בחיוך ובדמע – סיפורים, 13). בספר המאוחר יותר מקשרת מכבי באמצעות תיאור התבוננותה בתמונות בין נפילות שני יקיריה, מק ויאוש, במלחמות ישראל: "כאשר הודיעו לנו, כעבור שנים רבות מאוד, שגורלו של יואש ברור בתכלית... הזדקרה הידיעה שאין להימלט ממנה... ההכרה של נחרצות המציאות... [באותם ימים ולאחריהם] ייוותר התצלום שבו הוא מתבונן בעיניים חייכניות" (בחיוך ובדמע, 13). בדרך של הטרמה היא מציינת כי לימים, כשעובדת מותו של ילדה השלישי יואש תלך ותתברר לאחר המתנה מורטת עצבים, בתקופה בה יוכרז כנעדר בחזית המצרית במלחמת יום הכיפורים, תהווה ההתבוננות בתמונת נעוריו חוט מקשר בין שני אירועי השכול בחייה, כרעיה וכאם. כאז כן עתה, היא נאחזת בחפץ הדומם, שבאין האדם שהוא מסמל, הופך הוא עצמו ל"כלי קיבול" של ההיעדר והריק שנוצרו עם מותו.

אור הרים: אין לי ללמוד שום תורה חדשה

בחמישים-וחמש השנים שיעברו על מכבי ללא בן זוגה הראשון, בשלושים השנים שתוסיף ותחיה לאחר נפילת ילדה השלישי ובשלושת הספרים שתכתוב על חייה בצל שכול כפול, תלך הנחרצות שביטאה בימים שאחרי אבלה הראשון ותתמתן, "תיסדק ככוס בדולח" (לילות ירושלים, 12) לכדי הספד ספקני ומהורהר על תכלית חייה ובהרחבה -- על פניה וערכיה של החברה הישראלית לקראת סיום המאה העשרים. ביטויים לכך נמצאים בכל שלושת ספריה המאוחרים של מכבי המספרים על פעילותה במחתרת ובצה"ל, במסגרות שונות שהיא היתה חלק מהן והן היו חלק ממנה. כפי שציינתי בתחילת מאמר זה, בניגוד לסגנון הנרטיבי של שני הספרים הראשונים, בשלושת הספרים האחרונים בולטים הפרגמנטריות ושיח ההספד הלא אישי לעתים, הספקן ועם זאת מקווה. בדברים שלהלן אנתח לפיכך במשולב קטעי דברים מתוך כל שלושת ספריה האחרונים של מכבי.

בתחילת ספרה השלישי, **לילות ירושלים**, סמוך לתייה אם הדור הצעיר העכשווי מעריך את הקרבת דור תש"ח ובתוך כך את חלקם של "העולים החדשים", עוברת מכבי למעין הקדשה לבנה: "לבני יואש ולחבריו שלחמו, מכותרים על-ידי האויב, ובלמו התקדמותו של כוח עדיף במספרו ובחימושו, משום שהוטל עליהם למנוע חיסול המדינה הזאת שהוקמה עשרים וחמש שנה קודם לכן, ועדיין אין אויבינו מכירים בזכותנו לקיימה ולו תהיה עמלה, מוסרית, טהורת-נשק ורודפת-שלום" (לילות ירושלים, 10). את פסקת הסיום של ספר זה היא חותמת באמירה הבאה: "ויתכן כי ברצוננו העז לגלות קורטוב של נחמה – נאמין על אף הכול, כי אכן כך הוא. כי בזכותם של הנופלים – [מתקיימים] עוזה ותפארתה של ירושלים העיר, אשר בראש ההרים ובין גבעות תשכון" (לילות ירושלים, 220).

המתח בין יואש לתקווה, מחאה וקבלה, אבל וקורטוב נחמה, נמשך גם בספרה הרביעי של מכבי, **בחיוך ובדמע – סיפורים**. בספר זה, סמוך לתיאור ההיאחזות בעבודת התרגום מיד לאחר נפילת מק, היא כותבת את הדברים הבאים:

כעבור עשרים וחמש שנה, לאחר מלחמת יום הכיפורים, כאשר נערכו בלי הרף חיפושים אחרי חיילינו הנעדרים, מהם שאיישו את התצפיות לגדות תעלת-סואץ, התגנב ללבי לא פעם זיכרון תעודותיו של נחום אריאלי [לוחם פלמ"ח שנפילתו "על טרשי הקסטל" תוארה קודם לכן⁴⁷]. יואש, יואש שלנו שהיה מונח כחצי שנה מכוסה בחולות המדבר ("מכוסה" כלשון חבריו) במקום נפלו; בודאי, כסימן, כובע השריונאים על מקל גס... מעולם לא הובא אלינו שום פנקס, לא נמצאו כל דסקיות זיהוי, לא נמצא לב הירוקת שהיה תלוי על לוח ליבו, יחד עם הדסקיות, כי הוא היה שלל למצרי בוזז. ואני סלחתי, ביודעי שגם בין חיילינו היו, למרבה הצער, כאלה שהתקשטו בחפצים שהסירו מעל גופות אויבים...

אחרי עשרים וחמש שנה, כאשר עובדת נפילתו של יואש הפכה ודאית, חשתי שאין לי ללמוד שום תורה חדשה, כי הענן השחור הזה שירד על ראשי עם נפלו של רעי עדיין אופף אותי. אני יודעת, אני יודעת, אני יודעת עד תום, אזכור כול עוד נשמה באפי. שנה תחלוף אחרי שנה, ובכל אביב אדליק נר, לא, שני נרות זיכרון. כלום. אין מעבר לכך כלום אלא הריקנות הזו המכרסמת. הכאב הנובע בדממה וממלא את כל חללי הגוף ולא חשוב מה שאני עושה באותה עת, צוחקת או מצחיקה, משתעשעת עם ילדים ונכדים, מתעניינת ביפה במושך, בנוף, בפסל שהיד משתוקקת ללטפו או בתמונה בוהקת בירוק ובזהב, אך לא אוכל להתעלם מטיפות הדם הנוטפות ממנה כטיפות גשם, כטיפות הקרירות הזולגות מהסלע בנווה-מדבר שבערבה.

שקר ואיוולת היא הדעה שקיימים שלבים של אבל. אין להחזיר את אשר נגרע. אין נחמה. זעם, דווקא אותו לא ידעתי. מדוע אתה, יקירי שלי? ככה. מדוע לא? כל מלחמה תובעת את חלקה, אחוזים... זוהי המקריות שאין עליה עוררין... ואם קרה וחשבתי פעם, מה טוב שמק לא עמד עמדי ליד קברו הפתוח של עודד, לאחר שראה את סבלו הנורא בחודשי ייסוריו האחרונים במחלתו הממארת, היתה זו סתם מחשבה היפותטית.

ואם קרה וחשבתי, כיצד היית חש, רעי, היום במדינה שלנו? גם הרהורים אלה הם רק תרגיל מחשבתי... זו המציאות ואחרת אין, אחרת אין. חסל עבורי אותו עולם שבו חייתי כשלושים שנה (בחיוך ובדמע – סיפורים, 17).

גם בספרה החמישי והאחרון, **אוויר הרים**, שבה מכבי ומתבקשת לסוגיות שהעלתה בשני ספריה הקודמים, לצד זיכרונות מכל תקופות חייה ולצד קטעי שירה שהיא מקדישה בספר זה למק וליואש.⁴⁸ **אוויר הרים** מורכב מפרקים קצרים, מעין פרגמנטים, ובולט בו הטון האלגי, דמוי הקינה, המתבטא בפסקאות או במשפטים קצרים, בהם מביעה מכבי את ספקותיה ותקוותיה. לדוגמה, בפרק הנקרא "אביב פרוע" היא שואלת: "האם עדיין לספר את אגדות הארץ, את גבורותיה, את תלאותיה ויגונותיה? לספר, להתגעגע ולקוות, שמא אפשר עוד למנוע את בגידתה בעברה ובחלומותיה?" (**אוויר הרים**, 69). ואילו בפרק בשם "סתיו מתמשך" היא כותבת: "דור אחר דור

⁴⁷ תיאור זה מתמקד בריח הרע שבק בתעודותיו של הלוחם "שימים תמימים של אוורור לא הועילו [כנגדו]", עניין המעלה על דעת שוש ספקטור את החיווי: "נדמה לי שאני מריחה את המתיקות הנוראה של המוות" (**בחיוך ובדמע – סיפורים**, 16-17). תיאורה של מכבי מזכיר תיאור דומה בספרה של נ. בן יהודה, המתחיל בזוועת הגופות שמצאו הלוחמים והיא בתוכם בשדה ומסתיים -- באופן קומי-גרוטסקי -- במציאת ראש עגל במרק בו מיטיבים הלוחמים את ליבם לאחר שובם למחנה/קיבוץ. ר': נ. בן-יהודה, **בין הספירות**, 40-41.

⁴⁸ ר' שיריה של מכבי: "לזכר רע שנפל", "העלם", ו"נעדר", **אוויר הרים**, 135, 132-131, 134-133.

גדל על האדמה הזאת היפה, הנחשקת. דור אחר דור נותן לה את אהבתו, את זיעתו, בלי חשבון" (**אוויר הרים**, 125-126). מצירוף כל הדברים הללו בספריה המאוחרים עולה כי מכבי חוותה את נפילת בנה יואש כהמשך או כ"תזכורת" לאובדן בן זוגה הראשון ואבי שני ילדיה הראשונים רבע מאה קודם לכן: "אין לי ללמוד שום תורה חדשה, כי הענן השחור הזה שירד על ראשי עם נפלו של רעי עדיין אופף אותי... ובכל אביב אדליק נר, לא, שני נרות זיכרון". עבודה, כמי שחוותה שכול כפול, אין ולא יכול להיות תהליך של עיבוד וסיום האבל וחזרה לחיים "רגילים", שכן שכול ואבל הם-הם המצב והמציאות הקבועים במשך רוב חייה.⁴⁹

משום שהזיכרונות הכואבים קשים להתייחסות, נוגעת בהם מכבי בדרכי עקיפין; דא עקא, שגם דרכי העקיפין מובילות לאזורי כאב ולחזרה לשכול הקודם. כך, זיכרון תקופת ההמתנה לידיעה כלשהי על יואש, שהוכרז כנעדר במשך כחצי שנה, מעלה בזיכרונה את "ריח המוות" שדבק במשך זמן רב בתעודותיו של לוחם הפלמ"ח נחום אריאלי, שנפל בקרב על הקסטל רבע מאה קודם לכן.⁵⁰ ואילו דסקית הזיהוי ופנקס החוגר או השבוי של בנה, שמעולם לא נמצאו, נושאים אף הם את "המתיקות הנוראה של המוות" כלשון שוש (ספקטור) לגבי הלוחם אריאלי (**בבחיוך ובדמע – סיפורים**, 17), למרות -- או דווקא בשל -- חסרונם. בכלל, ההרואי השכול של מכבי מוחשיים והם מונחים דרך עירור של חושי המגע ("בפסל שהיד משתוקקת ללטפו"), הראייה ("או בתמונה בוהקת בירוק ובזהוב, אך לא אוכל להתעלם מטיפות הדם הנוטפות ממנה כטיפות גשם") וכן דרך חוש הריח, המרכזי בתיאור זה. רק כך, במונחים קונקרטיים וחשיים, הניתנים להעברה ולקליטה באמצעות החושים, הדמיון וההזדהות של הקורא/ת, מסוגלת מכבי לעסוק בשכול; וזאת כמשקל נגד לקושי שלה לחוות ולתאר את האבל והשבר במונחי נפש ורוח וברמה אישית, בניגוד לזו הקולקטיבית, קושי שאתו היא מתמודדת בכל שלושת ספריה האחרונים.

מעניינת במיוחד התייחסותה הנדירה של מכבי לפטירתו ממחלת הסרטן של בנה הבכור עודד. בהקשר של כאב השכול על בן זוגה ובנה שנפלו במלחמות, מוצאת מכבי נחמה בכך שמק, אביו של עודד, לא האריך ימים כדי לראות בסבלו ובמותו של בנו. המחשבה ההיפותטית על "נוכחותו" של מק בהלוויית בנו, שש עשרה שנים לאחר נפילת מק, מובילה את מכבי לעניינים בלתי אישיים או משפחתיים, שלדעתה היה מק מתקשה לקבל ולהשלים עמם "היום במדינה שלנו". בעיקר, לפי הנאמר באוויר הרים, אמורים הדברים בכורח ההקרבה: "דור אחר דור נותן לה את אהבתו, את זיעתו, בלי חשבון"; ויותר מכך -- בחשש שמא הקורבן הולך והופך בשנים

⁴⁹ בסיום ספרו **לכתוב היסטוריה, לכתוב טראומה** מפתח דומיניק לה קפרה, בעקבות תורת פרויד, את ההבחנה בין אבל למלנכוליה. האבל תהליכי ומוביל אל סיומו ולהתגברות בעוד שהמלנכוליה כרונית וכוללת מרכיב של התרפקות על הצער. בניגוד קודר להבחנה תיאורטית זו, במקרה של מכבי מציאות חייה, לא המערך הנפשי שלה או בחירותיה, היא זו הכופה עליה אבל כרוני ועל כתיבתה נימה כמו-מלנכולית.

⁵⁰ "נחום אריאלי נפל בכ"ז באדר ב', 7 באפריל [1948] בפריצת הדרך לירושלים". ר': זרובבל גלעד ומתי מגד, **ספר הפלמ"ח** כרך ב' (תל אביב: הקיבוץ המאוחד וארגון חברי הפלמ"ח, תשט"ז), 1028.

המאחרות יותר לבלתי ראוי, בלתי מוערך, בלתי נזכר ובלתי מסופר. לדברי בתה של מכבי, היה ריחוק בין אמה ובין אנשי קיבוץ חצור, ככל הנראה בשל דמותה הטוטלית וה"מצליפה", וריחוק זה השפיע גם על יחס אנשי הקיבוץ לשכול של מכבי: "לי זה מאוד הפריע שבערב יום הזיכרון [לחללי מערכות ישראל] אנשים לא באו, לא נכנסו לחדר [של רחל בחצור]. אבל לא ידעו גם איך להתקרב אליה... היא כל הזמן אמרה, 'אין מישהו שמטפל במשפחות השכולות'. היא לא אמרה, 'אני כל הזמן לבד'. והם לא עשו שום דבר להנצחה, שנים, שנים. רק אחרי שלובקה נפטר הם עשו חדר הנצחה. זה מאוד חרה לה". כל זאת בתקופה בה החיים במדינת ישראל בסוף המאה העשרים ממשיכים לתבוע קורבנות חדשים; מכאן גם -- מעבר לממד הלוקלי הקיבוצי -- תחושת חוסר המוצא וחוסר התקווה ברמה הלאומית הניכרת בכל שלושת ספריה המאוחרים של מכבי. למרות כל זאת נמנעת מכבי מלחתום את דבריה, בייחוד בספרה האחרון, באמירה שוללת וחד משמעית. תחת זאת, כדרכה, היא מרבה במיקוף אידיאליטי, בסימני שאלה רטוריים ובביטוי טקסי-נוסחתי וכך היא מותירה אחריה אמירה מורכבת ומרוכבת, טבועה בחותמה הייחודי ונטולת סיגור (closure).

סיכום: השלמה עם עובדה שאיננה ניתנת להכחשה

במאמר זה בצעתי קריאות אורך ורוחב במכלול יצירתה האישית-תיעודית של רחל מכבי. קריאת האורך עברה דרך שלבי חייה של רחל מכבי לבית גרין למן ילדותה ונעירותה כבת תפנוקים באלכסנדריה שבמצרים, עבור דרך חייה כחלוצה בשרון, מדריכת אלחוט ב"הגנה", עובדת ה"סוכנות" ומטה הפלמ"ח, אשת לוחם פלמ"ח ואלמנתו, קצינת צה"ל, קיבוצניקית ואם שכולה. המהלך הכולל העולה מכל חמשת ספריה של מכבי הוא של הפיכתה לישראלית "שורשית" ככל האפשר ו"מגויסת" עד לשד עצמותיה, וכל זאת כמשקל נגד לדרך חייה בקהילת רווחה בגלות מצרים במשפחה בעלת תודעה ציונית; למעשה, הרקע המצרי של מכבי נעשה פחות ופחות משמעותי בכל ארבעת ספריה האחרונים (לשאלתי בדבר תחושת הזהות ה"עדתית" או הקבוצתית של אמה, השיבה בתה אלונה: "ספרדייה וקיבוצניקית").

מקריאת הרוחב ביצירת מכבי עולה כי הצירוף של מחויבות אידיאולוגית וחוויות שכול מקבל ביטוי מצומצם אך עוצמתי בכל שלושת ספריה האחרונים של מכבי, שחוברו לאחר נפילת בנה יואש. הפואטיקה המאופקת של מכבי, שמרכיביה וגבולותיה פורטו לאורך המאמר, מתווה עבורה גבולות ברורים בין דברים שיכולים להיאמר ובין אלה שלא, בין אבל לאבל ובין שיח הספד אחד למשנהו. לעניין האבל, מעניין במיוחד לציין את מיעוט ההתייחסות של מכבי לפטירת בנה הבכור עודד לעומת ריבוי ההתייחסויות שלה לנפילת בן זוגה מכבי מוצרי-מני ובנה יואש (אלונה קרן-מכבי התבקשה לעניין זה בזהירות ומתוך אמפתיה לסבלו של אחיה במחלתו: "מכבי היה גיבור, [זה] היה ברור לכולם, אבל להיות גיבור במחלה זה משהו אחר"). גם רצח אביה של מכבי במצרים, בצעירותה, נזכר בקצרה אך ורק בספרה הראשון, **מצרים שלי**, למרות שניכר מהספר כי היא היתה קשורה אליו במיוחד. סביר להניח כי מכבי לא מצאה לנכון לעסוק בכתיבתה האישית-תיעודית, שפורסמה ברבים, באבדותיה האישיות-המשפחתיות, באותה המידה שסברה

כי ראוי שתעשה כן ביחס ליקיריה שנפלו במלחמות ישראל. כפי שכותבת יעל זרובבל, נפילת בנים בקרב (יותר מאבות, אחים או בני-זוג; או בראיית הבנים ככוללים את שלוש הקטגוריות האחרות) מטשטשת את הגבולות בין האישי לציבורי, בין שיוך הנופל למשפחתו בלבד ובין הפיכתו לבן האומה שלמענה נהרג.⁵¹ זוהי העמדה שממנה נושאת גם מכבי דברי הספד ליקיריה שנפלו ומבטאת את תקוותה כי הקורבן לא היה לשווא, כי הדרך היתה ועודנה נכוחה וצודקת וכי הדורות הבאים מבינים את הקורבן וראויים לו.

למרות החוויות הקשות שעברה במהלך חייה, ואולי דווקא מתוך רצון להתעלות מעליהן ולהפנות את מבטה החוצה מחייה היא ומסביבתה המיידית, מייחדת מכבי תשומת לב רבה בכל חמשת ספריה למגוון אנשים וטיפוסים מסביבות חייה השונות, ההופכים בידיה לדוברים רב-קוליים ורב-לשוניים של עולמותיהם ושל האידיאולוגיות שלהם. כך, בדומה ליוצאי מצרים אחרים שצמחו בהקשר רב-תרבותי, מצטטת מכבי ובכך מחיה את בליל השפות ששמעה בסביבות שונות לאורך חייה כגון ערבית וצרפתית במצרים, לעומת עברית, גרמנית, יידיש ופולנית בארץ. בספרה הראשון, **מצרים שלי**, מתארת מכבי שלל דמויות, החל מבני משפחתה, עבור דרך אנשי השירות השונים שטורחים סביב המשפחה האמידה, וכלה בידידיהם וחברי חוגיהם השונים. בספרה השני, **חול ואלונים**, מותמרות המשפחה וסביבתה באוסף של יהודים יוצאי גלויות שונות וערביי אזור השרון. בהתאמה לתיאורים אלה הופכת גם נקודת המבט של המחברת לחיצונית ומרוחקת יותר ביחס לבני שני הלאומים, אם כי הסיבות להתרחקותה משתי הקבוצות שונות בתכלית, כפי שהוסבר בדיון בספר זה.

בספרה השלישי, **לילות ירושלים**, מתחלפים בליל העולים והמהגרים של המושבה השרונית ושכניהם הערבים באנשי מנגנון של תקופת היישוב, כמו עובדי ה"סוכנות" ואנשי ה"הגנה" והפלמ"ח. זהו גם הספר בו מתחילה מכבי לנגוע בשכול האישי שלה. אם **לילות ירושלים** הוא ספר "פלמ"חי", הרי שספרה הרביעי **בחיך ובדמע – סיפורים**, הוא ללא ספק ספר "צה"לי" בסימן של מיזוג גלויות. בספר זה היא מעלה על נס את תרומתם של עולים ומהגרים למדינת ישראל הצעירה, כפי שהיא ראתה וחווה את הדברים מנקודת מבטה כקצינת אפסנאות בצה"ל באותה עת. ספרה האחרון של רחל מכבי, **אויר הרים**, שראה אור למעלה מעשור לפני לכתה, הוא ללא ספק ספר של סיכום וחתימה לחייה לאורך כשמונה עשורים עד לכתבתו. בספר זה נעה מכבי בין תיאורי דמויות משפחתה ומשפחת מוצרי-מני המצרית-ספרדית-ירושלמית ובין געגועים והנצחה לבן הזוג ולבן שנפלו במלחמות ישראל. אולי משום כך זהו הספר היחיד בו היא שולחת ידה בשירה, אותה היא מקדישה לזכר יקיריה שנפלו.

מקריאת יצירתה ודמותה הכוללת של מכבי לאורך חמשת ספריה ולאורך שמונים ושמונה שנותיה, שהחלו באלכסנדריה שבמצרים והסתיימו בקיבוץ חצור, עולה דמותה של אישה קטנת ממדים (מכבי מתייחסת לתכונה זו שלה בכמה מספריה), חזקה, נחושה, מאופקת,

⁵¹ יעל זרובבל, "קרב, הקרבה, קורבן", 63-69 (99-61).

"מגויסת" לעד, מעודנת וצנועה בו-זמנית, אנרגטית ובעלת חוש הומור למרות תלאות חייה, או אירונית-סרקסטית בגללם. מכבי היתה בחייה ובכתיבתה כנה עד כאב, בלתי מתחננת, רחוקה מהתחסדות, מוגבלת בחום ובאימהות בהקשר משפחתי משום היתה אישה שהיא אם ואומה גם יחד, ללא הפרד. אמנם מכבי בחרה בשמה העברי מתוך הערצה למשוררת רחל בלובשטיין והיתה רחוקה מדת ומדתיות, כמקובל בכל סביבות חייה לאורכם, אך בחייה היא הגשימה, שלא מבחירה, גם את מופת "רחל אמנו" ואת הדהודי תודעתה של רחל המקראית כאם לאומית ה"מבכה על בניה". לצד הבכי והנהי שבחייה וביצירתה, רחל מכבי לבית גרין העולה מחמשת ספריה ומן השיחה עם בני משפחתה היתה גם אישה "צוחקת או מצחיקה" (בחיוך ובדמע – סיפורים, 17), שלמרות כאבה לא נואשה מן התקווה שיש ועוד יהיה שכר לפועלה (ירמיהו לא, טו-טז).